

Д-р Галя Димитрова Чамова

**ВЛИЯНИЕ НА СРЕДАТА ЗА ФОРМИРАНЕ
НА РИСКОВИ ПОВЕДЕНЧЕСКИ МОДЕЛИ, СВЪРЗАНИ С
АЛКОХОЛНАТА УПОТРЕБА ПРИ ЮНОШИ**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“

Научна специалност - 03.01.53
Социална медицина и организация на здравеопазването и фармацията

Научен ръководител:

Доц. д-р Георги Михайлов Саров, дс, дм

Научен консултант:

Проф. д-р Юлияна Крумова Маринова, дм

Официални рецензенти:

Доц. д-р Невяна Георгиева Фесчиева, дм

Доц. Мирчо Иванов Вуков, дм

**Стара Загора
2016 г.**

Дисертационният труд съдържа 281 страници и е онагледен с 38 таблици, 35 фигури и 2 приложения.

Библиографският списък включва 331 литературни източника, от които 28 на кирилица и 303 на латиница.

Във връзка с дисертационния труд са направени 4 публикации и 2 научни съобщения.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от разширено заседание на катедра Социална медицина и здравен мениджмънт при Медицински факултет, Тракийски университет, Стара Загора.

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на 15.07.2016 г. от часа в Академична зала на Медицински факултет, Тракийски университет - Стара Загора.

Материалите по защитата са на разположение в Научен отдел на Медицински факултет, Тракийски университет, Стара Загора.

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение	5
I. ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И МЕТОДИ	
1. Цел	7
2. Задачи	8
3. Методика на емпиричното проучване	8
II. РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ	
1. Дескриптивен анализ	12
2. Сравнителен анализ	15
2.1. Поведенческото моделиране като детерминанта на алкохолната употреба в юношеска възраст	15
2.2. Роля на социалното и ситуационното пресиране за алкохолната употреба при юноши	23
2.3. Групиране на рискови поведения, асоцииращо се с алкохолната употреба при юноши	27
2.3.1. „Добавяне“ на тютюнопушене към алкохолната употреба...	27
2.3.2. „Добавяне“ на употреба на наркотици към алкохолната употреба	32
III. ОБСЪЖДАНЕ	
3.1. Интерпретиране	38
3.2. Афективни социални влияния	40
3.3. Социални влияния на юношеската тълпа и група	41
3.4. Детерминанти на рисковото групиране	44
3.5. Методически иновации	45
3.6. Приложения в областта на общественото здраве	47
ИЗВОДИ	48
ПРИНОСИ	51
ПУБЛИКАЦИИ във връзка с дисертационния труд	52
Понятиен апарат	53
SUMMARY	55

Използвани съкращения:

АУ – алкохолна употреба

НП – юноши, които не употребяват алкохол (непиещи)

СП – юноши, употребяващи алкохол рядко и само при социални поводи
(социално пиещи)

РП – редовно употребяващи алкохол юноши (редовно пиещи)

ВЪВЕДЕНИЕ

Началото на рисковото поведение, и в частност на употребата на субстанции - тютюнопушене, употреба на алкохол и наркотици, се поставя в юношеска възраст, като колкото по-ранна е инициацията, толкова по-голяма е вероятността за развитие на злоупотреба и зависимост в периода на зрелостта. Поради това рисковото поведение във възрастта на юношеството се очертава като приоритетен проблем на общественото здраве.

Поведенческите избори на юношите се определят в значителна степен от социалната среда (родители, приятели, съученици), културната рамка на обществото и юношеската субкултура. Ролята на социалната среда често се определя като социално влияние, което се проявява като социални норми, социален контекст, социално пресиране, социална селекция. Изучаването на социалните влияния, формиращи поведенческите избори на юношите води до създаването на множество обяснителни теории и теоретични модели, но в тази насока все още липсва общоприето разбиране. Сред най-влиятелните теории са теориите за социалното детерминиране, теорията за социалното заучаване и теориите за ролята на личността.

Според теориите за социалното детерминиране, човек има естествена нужда да бъде интегриран в своята социална среда и това го мотивира да се държи конвенционално, да изпитва привързаност към определени хора в нея, да се сравнява с другите и да се стреми да се позиционира в социалните мрежи.

Според теориите за ролята на личността, човек притежава интраперсонални характеристики, които определят неговите потребности и реакции на средата, той е способен да мисли и да избира полезни за него начини на действие.

Според теорията за социалното заучаване (Akers, 1977), индивидът заучава безусловно наблюдаваните от него поведенчески модели като ги имитира (копира), или допълва копирането с преценка за собствената си компетентност да се справи с поведението (социално-когнитивна теория – Bandura, 1977, 1986).

В последните години става все по-ясно, че едни и същи социални и психологични фактори вероятно определят голям брой рискови поведения и все повече се говори за множественост на рисковото поведение и за ключовото за ефективността на здравно-промотивните стратегии изясняване на неговите детерминанти. Заболяванията, причинени от множество рисково поведение са едни от водещите причини за преждевременна смърт и инвалидност в световен мащаб. Множественото рисково поведение е и сред основните причини за субективното чувство за влошаване на здравето, дори когато все още липсва болестен процес.

Изложените актуални тенденции в общественото здраве мотивират изучаването на детерминантите на множественото рисково поведение и търсене на подходи за едновременното въздействие върху тях. Това изисква да се определи дали съществува някаква група от определящи всички рискови поведения фактори или те имат спонтанна склонност взаимно да се индуцират. Тези две предположения доминират в настоящите стратегии за изследване на множественото рисково поведение. Като част от колективното усилие да се открие отговора на този важен въпрос е и настоящият дисертационен труд.

В настоящия дисертационен труд се анализира достоверността на хипотезите за социалната детерминираност на множественото рисково поведение и взаимната индукция на рисковите поведения и въз основа на получените данни се стига до извод за съществуването на трета възможност: интерпретирано от личността социално влияние, мотивирано от субективна необходимост за благоприятно позициониране в социалните прорискови мрежи. Правят се изводи и препоръки относно възможностите за подобряване на дизайна на превантивните интервенции.

І. ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И МЕТОДИ

1. Цел

В научната литература феноменът на едновременна проява на две и повече рискови поведения при един индивид или група индивиди се означава с термина *рисково групиране* (групиране на рискови поведения; множествено рисково поведение).

Данните от литературния анализ показват, че изхождайки от литературното наследство може със сигурност да се твърди съществуването на рисково групиране още в юношеска възраст, но все още със сигурност не е определена неговата детерминираност, като в тази посока доминират две основни алтернативни хипотези:

Хипотеза А – множественото рисково поведение се дължи на свойството на рисковите поведения взаимно да се индуцират.

Тази хипотеза може да се изкаже и така: с нарастването на алкохолната употреба нараства тютюнопушенето и употребата на наркотици, поради това че алкохолната употреба индуцира останалите рискови поведения.

Фундаментална слабост на тази хипотеза е, че не може да даде отговор на въпроса: „Кое индуцира първото рисково поведение от групата рискови поведения?“. Ако алкохолната употреба индуцира други рискови поведения, кое индуцира алкохолната употреба?

Хипотеза Б - рисковите поведения са асоциативно свързани, но всички те се дължат на някакъв по-фундаментален фактор, който детерминира всички тях. Такъв фактор според литературните данни, могат да бъдат различни социални влияния.

В това научно проучване се приема, че по-състоятелна и аргументирана от данните в литературата е хипотезата за социалното детерминиране на рисковото групиране, затова се поставя акцент върху изследване на социалното влияние. В същото време получените от изследването данни се използват, за да се провери доколко състоятелна може да бъде и хипотеза А. По този начин в едно изследване се проверяват и двете хипотези, което дава възможност да се прецени коя от тях е по-състоятелна.

Основна **цел на дисертационния труд** е да се проучи коя от двете хипотези за детерминирането на множественото рисково поведение в юношеска възраст - взаимна индукция на рисковите поведения или социално детерминиране, е по-съотносима на емпиричните данни от едно комплексно изследване.

2. Задачи

1. Да се изследва рисковото поведение на респондентите и да се установи кое е най-разпространеното от следните три рискови поведения: алкохолна употреба, тютюнопушене и употреба на наркотици.
2. Да се анализира възможността най-разпространеното при респондентите рисково поведение да играе ролята на риск-индуциращ фактор, т.е. възможността да индуцира други рискови поведения, като за целта се установи, дали нарастването на тежестта на най-разпространеното при респондентите рисково поведение асоциира с нарастване на тежестта на други рискови поведения при тях. Негативен отговор на този въпрос би отрекъл хипотезата за взаимна индукция на рисковите поведения (Хипотеза А).
3. Да се анализира как се асоциира нарастващата тежест на най-разпространеното рисково поведение и асоциираните с него други рискови поведения със социалните влияния на значимите други, за да се направи извод за ролята на социалната среда в групирането на рисковите поведения (Хипотеза Б).
4. Въз основа на получените резултати да се анализира основателността на двете хипотези и да се определи коя е по-достоверна да обясни детерминирането на множественото рисково поведение при юноши.
5. На базата на получените знания за групирането на рисковите поведения да се препоръчат промени в дизайна на превантивните интервенции.

3. Методика на емпиричното проучване

Обект на научното проучване е множественото рисково поведение в юношеска възраст.

Предмет на изследването е детерминираността на множественото рисково поведение.

Постановка, време и място на провеждане на проучването

В периода м.октомври 2008 г. – м.април 2009 г. е проведено емпирично социологическо проучване – пряка групова анкета сред юноши от 9 до 12 клас, на възраст 15-19 години, от три средни училища в град Стара Загора.

Анкетното проучване е проведено в часовете на класния ръководител със съдействието на преподавателите, с осигуряване на условия на анонимност и доброволност.

За да се постигне представителност на извадката по отношение на ангажираността на учениците с учебния процес в неговите две измерения (образование и обучение), както и с цел равномерно представяне на двата пола, училищата бяха избрани, следвайки следните съображения:

Тъй като в литературата се доказва асоцииране на рисковото поведение с образователни различия, а в България средното образование е диференцирано на общообразователно, поставящо акцент на придобиването на знания и професионално, с акцент върху придобиването на умения, за да се постигне представителност на извадката в този аспект, бе осъществен подбор на два типа училища. Първият тип е представен от ГПЧЕ - едно от най-престижните за града училища, в което се дава общообразователна подготовка, а вторият тип е представен от професионални гимназии, в които се акцентира върху придобиване на професионални умения. Този избор се основава на предположението, че в първия тип училище учениците развиват много по-рационален мироглед и отношение към действителността, докато във втория тип – по-прагматичен мироглед и по-ограничена широта на познанията. Така в извадката имат възможност да попаднат лица с различна мирогледност и отношение към социалната действителност и да представляват по-добре целият феноменологичен спектър.

Тъй като в литературата се съобщава за асоциативна връзка между пола и рисковото поведение, а в професионалните гимназии преобладават ученици от един пол, за изследването бяха избрани две професионални гимназии, така че резултатите да не се изкривят под влияние на диспропорционално представяне на пола. (В гимназията по облекло и хранене преобладават момчетата, а в гимназията по механотехника и транспорт – момчетата.)

Логическа единица на наблюдение е всеки юноша от три средни училища в гр. Стара Загора, приел да участва в изследването.

Техническа единица на наблюдение са три средни училища в град Стара Загора: Гимназия с преподаване на чужди езици (ГПЧЕ) „Ромен Ролан“, Професионална гимназия (ПГ) по облекло и хранене „Райна Княгиня“ и Професионална гимназия (ПГ) по механотехника и транспорт „Н. Й. Вапцаров“.

Обем на извадката: 903 ученика (след отчитане на отказите за участие и некоректно попълнените анкетни форми) - response rate: 83.8%.

Критерии за включване: участие в анкетата и без предложено на всички 1077 ученици от трите училища без изключение и без предварителен подбор на анкетираните лица, освен това, че са средношколци.

Общо описание на извадката: В проучването са обхванати 903 ученика от три средни училища в град Стара Загора, като 499 (55,26%) от тях са ученици в ГПЧЕ „Ромен Ролан“, а 404 (44,74%) учат в две професионални гимназии: ПГ по облекло и хранене "Райна Княгиня" (25,58% от

респондентите, n=231) и ПГ по механотехника и транспорт "Н. Й. Вапцаров" (19,16% от респондентите, n=173). В разпределението по пол относителният дял на момчетата и момичетата е еднакъв – 50.1% момчета, 49.9% момичета. Възрастта на анкетираните е от 15 до 19 години. (Mean=16,65). В разпределението по училищни класове най-голям е дялът на учениците от 9 клас – 35,66% (n=322), следван от този на десетокласниците – 28,35% (n=256). С по-нисък относителен дял са учениците от 11 клас (20,49%, n=185) и 12 клас (15,50%, n=140). Преобладаващата част от юношите живеят в пълни семейства с двамата си родители – 747 (82,72%). Останалите 156 респонденти (17,28%) са деца на разведени родители и живеят с единия от тях, но всички те твърдят, че продължават да имат контакт и да общуват и с другия си родител.

Изследователски методи:

А. Анкетен метод – пряка групованкета

Емпиричната информация е събрана чрез анонимно анкетно изследване с оригинален въпросник, успешно приложен за изследване на тютюнопушенето при средношколци (Саров, 2010) и редуциран за нуждите на настоящото изследване до 23 въпроса, разпределени в 5 раздела:

1. *Въпроси от социално-демографски тип*: възраст, пол, училище, училищен клас.

2. *Въпроси за самооценка на собственото рисково поведение* - тютюнопушене, употреба на алкохол и употреба на наркотици, детайлизирани по модели:

а. употреба на алкохол: социална употреба (инцидентно и при особени поводи) и редовна употреба;

б. тютюнопушене: социално (инцидентно и при особени поводи); умерено (до 10 цигари дневно); тежко (над 10 цигари дневно);

в. употреба на наркотици: настояща употреба; минала, но не настояща употреба.

3. *Въпроси за оценка на моделите на рисковото поведение на значимите други* - въпросите от раздел 2, отнесени към майката, бащата, приятелите, романтично свързаните (любимите) и познатите връстници сред съучениците (съученици).

4. *Въпроси за оценка на социалното пресиране*, разделени в три аспекта:

а. осъзнаване на социализиращата роля на поведение: съзнателно намерение за упражняване на определено поведение (употреба на алкохол, тютюнопушене, употреба на наркотици, социални комуникации от друг тип) с цел постигане, чрез него, на близост с връстниците;

б. директни предложения от значимите други на цигари, алкохол и наркотици;

в. негативно отношение/толерантност от страна на значимите други към тютюнопушенето, алкохолната злоупотреба и употребата на наркотици и наркоманиите.

5. *Въпроси за оценка на ситуационното пресиране* на тълпата и близките приятели:

а. инициация на алкохолната употреба, тютюнопушенето и употребата на наркотици по време на парти (юношеска тълпа);

б. интензифициране на алкохолната употреба, тютюнопушенето и употребата на наркотици в компания с приятели.

Б. Статистически методи

1. Дескриптивни методи

- ✓ Честотен анализ на качествени (номинални) променливи, включващ абсолютни и относителни честоти (в проценти);
- ✓ Графичен метод за онагледяване на резултатите

2. Методи за проверка на хипотези

- ✓ Непараметрични методи: метод хи-квадрат (Chi-square test); точен тест на Фишер (Fisher's exact test) – търсене на връзка между две качествени променливи

3. Изчисляване на отношение на шансовете OR и 95%CI

4. Изчисляване на коригирано OR (OR_{MN}) и 95%CI $_{MN}$ - за да се отстрани влиянието на потенциални смущаващи фактори, които могат да повлияят на следствието (например влиянието на пола).

Статистическата обработка на данните е извършена със софтуерни пакети Microsoft Office Excell 2010 и SPSS for Windows v. 19.0.

В. Логически методи

Принцип на Popper (1934) за фалшифицируемост: една хипотеза не може да бъде доказана с емпирични данни, а може само да бъде опровергана. В дисертационния труд този принцип се прилага за проверка на това коя от двете изследвани хипотези е по-вероятна чрез логическо контрадоказателство. Логическото контрадоказателство е свързано не с онова, което наблюдаваме пряко, а със значението, което то би имало от определена гледна точка. То търси противоречие не по отношение на „онова, което нещата са или не са“, а по отношение на „онова, което нещата би или не би трябвало да правят, ако са, в противен случай следва, че те не са“.

II РЕЗУЛТАТИ

1. Дескриптивен анализ

Резултатите от статистическия анализ на разпространението на алкохолната употреба, тютюнопушенето и употребата на наркотици сред респондентите и техните значими други показва, че **алкохолната употреба** е най-широко разпространената форма на рисково поведение както сред респондентите, така и като цяло сред техния социален кръг. Две трети от обхванатите в проучването юноши употребяват алкохол – 624 (69.1%), като тази честота значително превишава честотата на тютюнопушене, наблюдавана при тях (43.74%). Не употребяват алкохол 279 (30.90%) от респондентите (НП – непиещи). Разпространението на алкохолната употреба при бащите, приятелите и съучениците е с ниво, почти идентично с това на респондентите, докато делът на употребяващите алкохол майки и любими е значително по-нисък (Таблица 1).

Таблица 1. Относителен дял на анкетираните лица и значимите им други, които пушат, употребяват алкохол и наркотици

	Алкохолна употреба	Тютюнопушене	Употреба на наркотици (независимо минала или настояща)
	Брой (%)	Брой (%)	Брой (%)
Респонденти	624 (69,10%)	395 (43,74%)	157 (17,39%)
Бащи	649 (71,87%)	473 (52,38%)	-
Майки	434 (48,06%)	486 (53,82%)	-
Любими	320 (39,36%)	276 (33,95%)	104 (12,79%)
Приятели	611 (67,66%)	585 (64,78%)	317 (35,11%)
Съученици	542 (60,02%)	649 (71,87%)	350 (38,76%)

При анализ на моделите на алкохолна употреба (социална АУ и редовна АУ) се установява, че както при респондентите, така и при всички значими други, с изключение на бащите, моделът на социална АУ е по-често срещания модел на АУ (Таблица 2). Употребяващи социално алкохол (СП – социално пиещи) са половината от юношите в извадката - 455 (50.39%), а 169 (18.72%) от респондентите определят себе си като редовно пиещи (РП), т.е. **честотата на социалната АУ при анкетираните лица е близо 2.5 пъти по-висока от тази на редовната АУ**. Това съответства на допускането, че алкохолната употреба започва като социално детерминирано явление и едва по-късно придобива облика на едно по-тежко поведение.

Прави впечатление, че честотата на редовна АУ при респондентите (18,72%) е най-близка до честотата на редовната АУ при майките (12,85%) и

любимите (14,51%) и значително по-ниска от честотата на редовна АУ при бащите (39,98%), приятелите (31,89%) и съучениците (31,01%). Тези данни показват, че в моделите си на АУ респондентите проявяват по-голяма близост с моделите на АУ при майките и любимите и в по-малка степен - с тези на приятелите, съучениците и бащите си.

Тъй като майките и любимите са в най-голяма степен емоционално свързани с респондентите, може да се предполага, че тази емоционална свързаност е някакъв възпиращ редовната АУ на респондентите фактор. По тази причина, въпреки че общата честота на АУ при респондентите съответства на тази при бащите, приятелите и съучениците, към които респондентите изглежда не могат да не се солидаризират, то в моделите на АУ виждаме предпочитание към социалния тип АУ, което предполага компромис между мотивиращата и възпиращата алкохолната употреба група фактори.

Таблица 2. Модели на алкохолна употреба при анкетираните лица и значимите им други

	Модели на АУ		Алкохолна употреба - общо Брой (%)
	Социална АУ Брой (%)	Редовна АУ Брой (%)	
Анкетирани лица	455 (50,39%)	169 (18,72%)	624 (69,10%)
Майки	318 (35,22%)	116 (12,85%)	434 (48,06%)
Любими	202 (24,85%)	118 (14,51%)	320 (39,36%)
Бащи	288 (31,89%)	361 (39,98%)	649 (71,87%)
Приятели	381 (42,19%)	288 (31,89%)	611 (67,66%)
Съученици	314 (34,77%)	280 (31,01%)	542 (60,02%)

Анкетираните юноши преобладаващо живеят в семейства, в които поне единият от родителите употребява алкохол (76,97%). Тази висока честота на АУ в семейната среда приблизително съответства на посочената по-горе честота на АУ при респондентите (69,10%), затова вероятността поведенческото моделиране да е един от решаващите фактори за алкохолна употреба при юношите е значителна.

Тютюнопушенето също е широко разпространена форма на рисково поведение сред респондентите и значимите им други. Почти половината от анкетираните лица са пушачи – 395 (43,74%). Честотата на тютюнопушене при респондентите почти е достигнала честотите, наблюдавани при бащите - 473 (52,38%) и майките – 486 (53,82%) и е близка до средните стойности за българската популация във възрастовата група 25-64 години (Василевски и съавт., 2010). Близко две трети (65%) от анкетираните лица съобщават, че

имат приятели които пушат, а 72% определят съучениците си като пушачи. При любимите честотата на тютюнопушене е най-ниска (33,95%).

Употребата на наркотици, отчетена като самооценка на употребата им в миналото (минала употреба) или към момента на изследването (настояща употреба) е характерна за 17,39% (n=157) от анкетираните лица, като тази честота съответства на резултатите и от други изследвания сред българските ученици (Василева и съавт., 2008). Повече от една трета (35,11%) от респондентите имат приятели с опит в употребата на наркотици, независимо минал или настоящ, а 38,76% имат съученици с такъв опит. Значително по-ниска е честотата на употреба на наркотици сред любимите – 12,79% .

Множествеността на рисковото поведение е широко разпространен феномен. Само около една пета от респондентите - 202 (22,37%), не упражняват нито едно от трите изследвани от нас рискови поведения. Сред анкетираните лица с единично рисково поведение – 331 (36,66%), преобладават решително тези с алкохолна употреба - 265 (80% от всички с единично рисково поведение). Това дава основание да се предполага, че алкохолната употреба вероятно е първата стъпка към множествоно рисково поведение, предположение, което поставя употребата на алкохол като най-вероятен риск-групиращ фактор сред всички други рискови поведения. При 370 (40,97%) от анкетираните лица рисковото поведение е множествоно, което означава, че повечето юноши, които употребяват психоактивни вещества съчетават употребата им, като групирането на рискови поведения се случва най-вероятно още в основното училище.

Изводи от дескриптивния анализ:

1. Разпространението на рисковото поведение при анкетираните лица е много високо, което дава основание да се смята, че неговата инициация започва в още в ранна юношеска възраст.

2. Сред всички рискови поведения най-широко разпространена е алкохолната употреба, а от двата модела на АУ, по-разпространен е социалният начин на пиене. От това следва, че АУ е най-достоверният кандидат за фактор, индуциращ множествоното рисково поведение (Хипотеза А)

3. Анкетираните лица са позиционирани в изключително прорисков социален контекст, както по отношение на алкохолната употреба, така и по отношение на тютюнопушенето и употребата на наркотици. Това говори, че хипотезата за социалната детерминираност на рисковото групиране (Хипотеза Б) също е основателна до този момент на изследването.

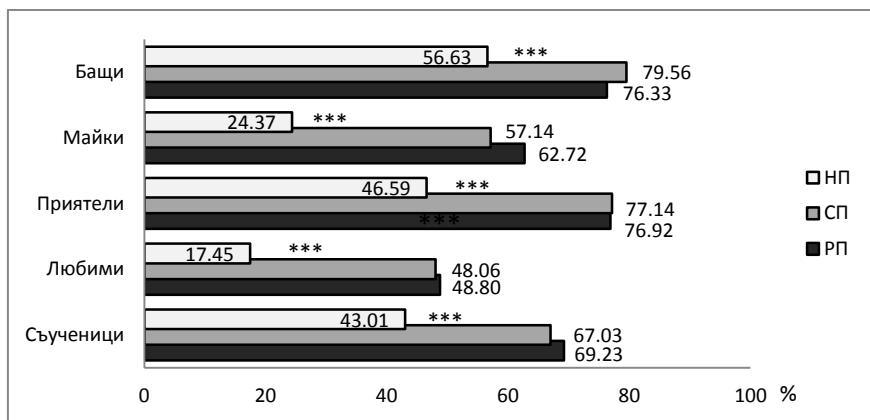
2. Сравнителен анализ

За да се изгради цялостна представа за социалната детерминираност на алкохолната употреба в юношеска възраст и нейната риск-групираща способност, се осъществи комплексен сравнителен анализ на три изследвани групи респонденти: юноши, самоопределили се като въздържатели (непиещи - НП), юноши с инцидентна алкохолна употреба, случваща се рядко и в социални ситуации, които я допускат и изискват в своя културен контекст (социално пиещи - СП) и юноши, определили себе си като редовно употребяващи алкохол (редовно пиещи - РП).

2.1. Поведенческото моделиране като детерминанта на алкохолната употреба в юношеска възраст

2.1.1. Алкохолна употреба при значимите други

Комплексният анализ на разпространението на алкохолната употреба сред значимите други (бащи, майки, приятели, любими и съученици) на НП, СП и РП е представен на Фигура 1.

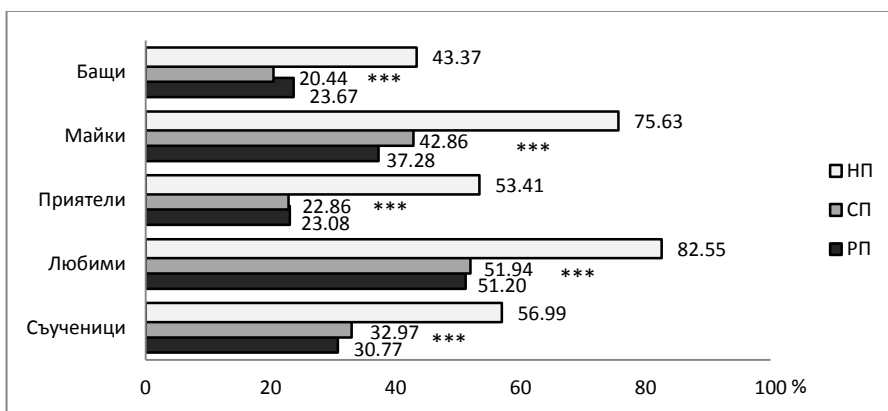
Фигура 1. Алкохолна употреба при значимите други на НП, СП и РП - сравнителен анализ (отн. дял, р); *** ($p < 0.001$)

И социалната и редовната алкохолна употреба при юношите се асоциира със статистически значимо по-висока честота на употребяващите алкохол бащи, майки, приятели, любими и съученици, като между самите СП и РП липсват сигнификантни различия в тези честоти с едно изключение: след коригиране на влиянието на пола, алкохолната употреба при майките на РП е достоверно по-често срещана от тази на майките на СП. Тези данни показват, че разпространението на алкохолната употреба в социалната среда на юношите влияе върху решението им да употребяват алкохол, но не

определя избора на модел на пиене. СП и РП живеят в социална среда, която утвърждава алкохолната употреба като микросоциална норма.

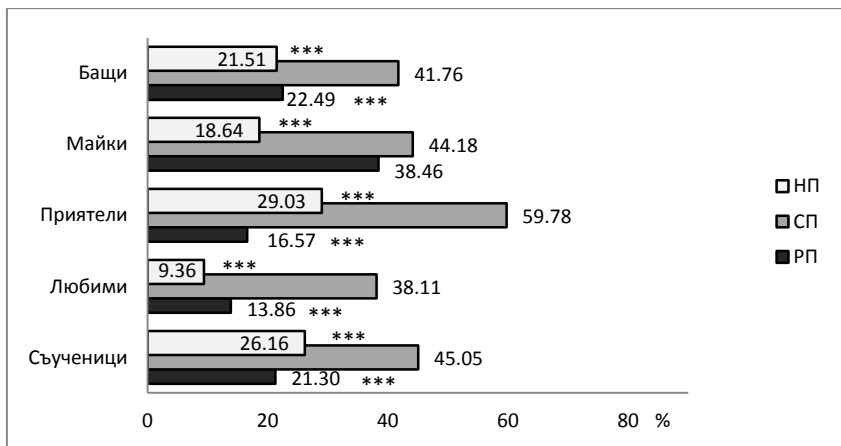
2.1.2. Модели на алкохолна употреба при значимите други

Когато се съпоставят моделите на алкохолна употреба при значимите други на НП, СП и РП съответно с тези на самите респонденти от трите сравнявани групи се установява, че съществува позитивна асоциативна връзка между тях (Фигура 2,3,4). Честотата на значимите други, които са въздържатели е достоверно по-голяма при юношите въздържатели НП, отколкото при СП и РП (Фигура 2), като между последните по този показател липсват статистически значими различия.

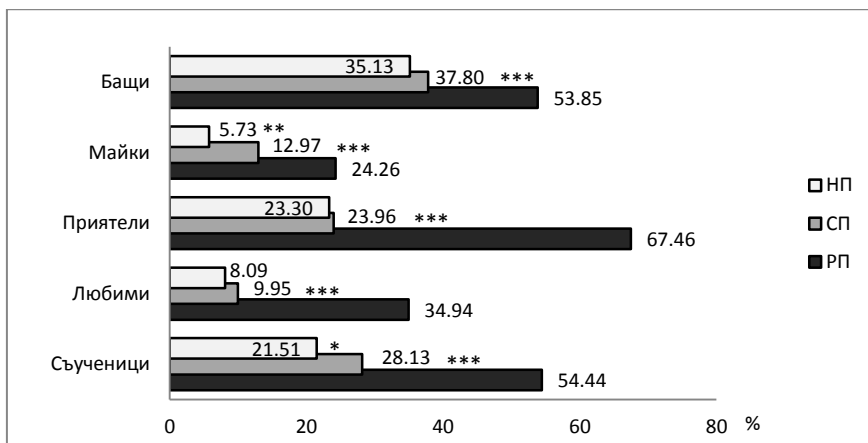
Фигура 2. Неупотребяващи алкохол значими други на НП, СП и РП - сравнителен анализ (отг.дял, p); * ($p < 0.001$)**

Честотата на значимите други, които употребяват алкохол само при социални поводи (които са социално пиещи) е сигнификантно по-висока при социално пиещите юношите (СП), отколкото при юношите въздържатели (НП) и при юношите РП (Фигура 3). Между НП и РП липсват статистически значими различия в честотата на социално употребяващите алкохол бащи, любими и съученици, но такива се откриват по отношение на социално пиещите майки ($p < 0.001$) и приятели ($p < 0.001$). Социалната алкохолна употреба на майките се асоциира позитивно не само със социалната алкохолна употреба, но и с редовната алкохолна употреба на юношите. Социалната алкохолна употреба при приятелите се асоциира позитивно със социалната АУ при юношите ($p < 0.001$) и негативно с редовната АУ ($p < 0.01$). Тази особеност говори, че социалната АУ на майките мотивира изобщо АУ на юношите (мотивиращ и двата модела – генерализиращ, нормативен ефект). Няма обаче диференциращ моделите на пиене на юношите ефект. Социалната АУ на останалите групи значими други мотивира само социалната АУ у юношите, но не и редовната АУ при тях.

Фигура 3. Социална алкохолна употреба при значимите други на НП, СП и РП - сравнителен анализ (отн. дял, р); **($p < 0.01$); *($p < 0.001$)**

Честотата на значимите други с редовна алкохолна употреба е сигнификантно по-висока при РП, отколкото при НП и СП, като в повечето случаи честотата на редовната АУ сред значимите други на СП и НП не се различава статистически значимо. Изключение правят майките и съучениците на СП, при които редовната АУ е сигнификантно по-висока от тази на майките ($p < 0.05$) и съучениците ($p < 0.05$) на НП (Фигура 4).

Фигура 4. Редовна алкохолна употреба при значимите други на НП, СП и РП - сравнителен анализ (отн. дял, р); *($p < 0.05$); **($p < 0.01$); *($p < 0.001$)**

Отново се забелязва, че влиянието на майките по отношение на алкохолната употреба на юношите е генерализирано (повлиява и двата вида АУ). Същевременно обаче редовната АУ на майките има и диференциращ моделите на пиене на юношите ефект. Останалите значими други влияят само диференцирано - повлияват само съответния модел на АУ, в случая – редовната АУ.

Анализирайки трите модела на поведение – въздържане от употреба на алкохол, социална АУ и редовна АУ, може да се обобщи, че моделът на поведение на респондентите се асоциира достоверно с доминиращия модел на поведение в социалната им среда, като между моделите на АУ на значимите други, от една страна, и между тях и респондентите, от друга, съществува забележителна консистентност. Това е силно доказателство за теорията на социалното заучаване. Този общ принцип се нарушава само от майките, които имат по-силно от другите групи нормативизиращо влияние.

От анализите на разпространението на алкохолната употреба (независимо от модела) и на моделите на АУ виждаме два типа влияние на средата – нормативизиращо и диференциращо. АУ на значимите други има силен нормативизиращ ефект, като консистентните модели на АУ при тях имат силен диференциращ ефект. При копирането на поведенчески модели очевидно се извършват два процеса: копиране на норми и копиране на модели. Копирането на норми остава в контекста на копирането на модели, тъй като без копирането на нормата, не може да се копира модела.

2.1.3. Значение на консистентността на алкохолната употреба на родителите за копирането на поведенчески модели от юношите.

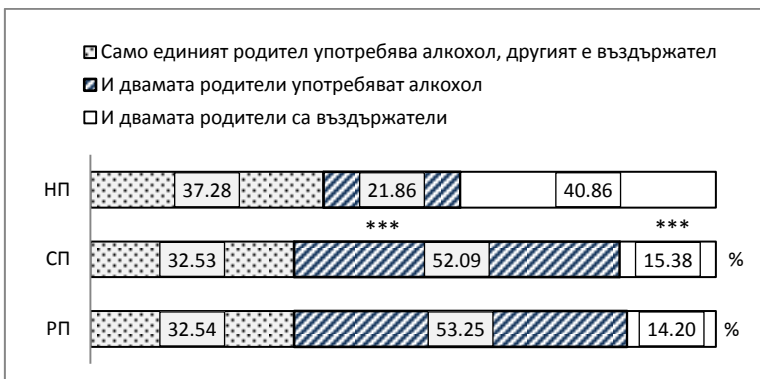
Теорията на социалното заучаване не може да предскаже избора на поведение, когато повлияният се намира в среда, в която се експресират алтернативни (неконсистентни) поведенчески модели.

Семейна среда, в която се експресира консистентен модел на въздържане от употреба на алкохол (и двамата родители са въздържатели) се асоциира позитивно с въздържане от алкохолна употреба при децата, а семейна среда, в която и двамата родители употребяват алкохол се асоциира позитивно с алкохолна употреба (редовна и социална) при децата (Фигура 5).

Ако обаче родителите експресират неконсистентен поведенчески модел (когато единият родител употребява алкохол, а другият е въздържател), такъв родителски модел не се асоциира със статистически значима промяна в честотата на АУ при юношите.

От това произтича извода, че теорията на социалното заучаване добре предсказва поведението при консистентни поведенчески модели в средата, но не е предиктивна, ако в средата има противоречиви алтернативи. В такава среда други фактори играят определяща и решаваща роля за алкохолната

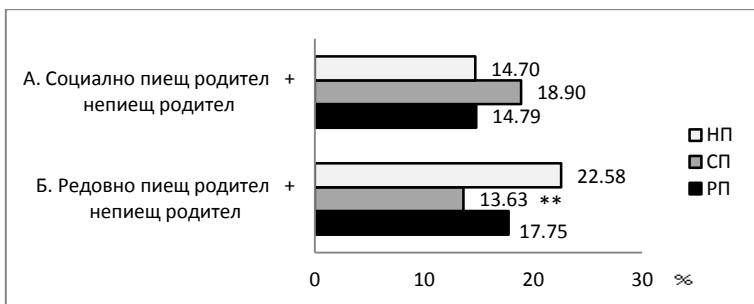
употреба и моделите на поведение претърпяват процес на интерпретиране, а не се имитират безусловно.

Фигура 5. Разпределение на комбинацията от модели на АУ при двамата родители – сравнителен анализ между НП, СП и РП; *** ($p < 0.001$)

За да се изследва значението на неконсистентното рисково поведение на родителите за избора на модел на АУ от юношите, се анализират два случая: вариации на начина на АУ при единия родител, когато другият е въздържател и вариации на начина на АУ при двама пиещи родители.

Установи се интересния факт, че ако единият родител е редовно пиещ, когато другият е въздържател, най-вероятно е децата да се формират като въздържатели (Фигура 6). На пръв поглед това изглежда парадоксално, защото от гледна точка на теорията на социалното заучаване, наличието на модел би трябвало да се прояви с повишаване на шанса този модел да бъде репродуциран, а тук се вижда редукция на тази вероятност.

Фигура 6. Относителен дял на НП, СП и РП, чиито родители са с неконсистентност на АУ – сравнителен анализ; ** ($p < 0.01$)

За да обясним този парадокс се нуждаем от понятието интерпретиране. Когато копира определен модел, детето преценява не само дали може да

копира модела (Аз-ефикасност на социалкогнитивната теория), а и дали трябва да го прави (генерализиращо, нормативно интерпретиране), както и кой от съществуващите начини за справяне с поведението да избере (диференциращо, моделиращо интерпретиране). Очевидно, че когато се намира в консистентна среда, проблемът за нормативността на поведението не стои. Нямайки възможност да сравнява алтернативи, детето остава с впечатлението, че онова, което правят неговите родители е поведенческа норма. Ако обаче родителите действат по различен начин, това доказва различно отношение, доказва различна нормативност. За да избере кой модел да следва, детето трябва да избере първо едното от двете отношения към поведението, които са несъвместими. Трябва да определи доброто и лошото, трябва да си създаде собствена норма. Тук имитацията на наблюдавани модели очевидно не помага и тя трябва да бъде заменена със самостоятелно мислене върху налични доказателства.

Социалната алкохолна употреба на единия родител, когато другият е въздържател, не дава достатъчно силно доказателство за това дали алкохолната употреба е нещо добро или лошо, не е достатъчно разграничаващо употребата на алкохол от въздържането от употреба и това е разбираемо, тъй като алкохолът се появява спорадично в живота, само при определени обстоятелства, присъства като инцидент и изключение от едно всекидневие, което съдържа в себе си стабилните основи на нормалното, а именно трезвеността. Социалната употреба на алкохол е по-скоро компромис с нормата на всекидневието. На практика в такива семейства съществува една по-пластична социалната норма на трезвеност, която допуска понякога компромис, но все пак легитимираща въздържането като принцип. В тези ситуации е приблизително еднакво основателно да се интерпретира въздържането като принципна норма (следвайки като модел родителя въздържател), като приемливо по принцип (следвайки като модел пиещия родител), както и да се направи мотивационен синтез, като приеме и принципа и изключението в една комплексна нормативност на социалната АУ като норма. Поради това интерпретирането не променя шансовете на децата да се формират по всеки един от трите възможни начина и позволява тяхното решение да се определя несистематично от допълнителни фактори, най-вероятно – от техните връстници. Ако двамата родители са трезвеници, вероятността децата да формират трезвеността като своя норма е най-голяма. Когато единият родител е социално пиещ, шансовете децата да се трезвеници или да пият се изравняват и на практика семейството става неутрално като фактор във формирането на съзнанието за нормативност у децата, но подготвя това съзнание както за това те да останат трезвеници, така и да станат СП или РП.

Когато пиещият родител употребява алкохол редовно, той внася различна поведенческа норма, а не просто някакво ситуационно изключение.

В семейството възниква нормативна неконсистентност и нормата не е интуитивно ясна. Нормативната неконсистентност възпрепятства безусловното копиране. Детето трябва да си създаде собствено мнение за нормалност, трябва да аргументира персоналната си норма съзнавайки, а не имитирайки. В този случай то е изправено пред необходимостта да анализира двете поведения, за да извлече собствен извод за тяхната полезност. Редовната алкохолна употреба и трезвеността са две взаимно изключващи се норми и това налага интерпретиране. Поради ефектите на алкохола върху адекватността и социалността на поведението, редовно пиещите родители дават достатъчно контрадоказателства и аргументират извода, че АУ е неблагоприятна за пълноценните социални взаимодействия. Детето има възможност да види последствията на двата типа поведения и от собствен опит да определи кое от тях е по-привлекателно. Тук то започва да интерпретира:

- Ако интерпретира, използвайки своя разум, детето неизбежно стига до извода за вредността на алкохолната употреба и се формира като трезвеник.

- Ако интерпретира емоционално, детето ще следва модела на родителя, към когото е по-привързано (афективно интерпретиране) и ще игнорира рационалните съображения. Тогава то ще се формира като редовно пиещ, ако е по-привързано към редовно пиещия родител или като трезвеник, ако е по-привързано към родителя трезвеник. Така афективното интерпретиране ще генерира с еднаква вероятност както РП, така и НП.

- Ако въпреки социалната непълноценност детето е силно привързано към редовно пиещия родител, то ще е мотивирано афективно да употребява алкохол и рационално – да се въздържа. Това е конфликт на нормативни и афективни интерпретации и за да остане в съзвучие и с разума и емоциите, детето би трябвало да се формира като СП. По този начин то не е нито абсолютен трезвеник, нито редовно пиещ, но в същото време е и пиещ понякога и въздържател по принцип (Фигура 6). Тази вероятност е най-малка, тъй като изисква мотивационен синтез.

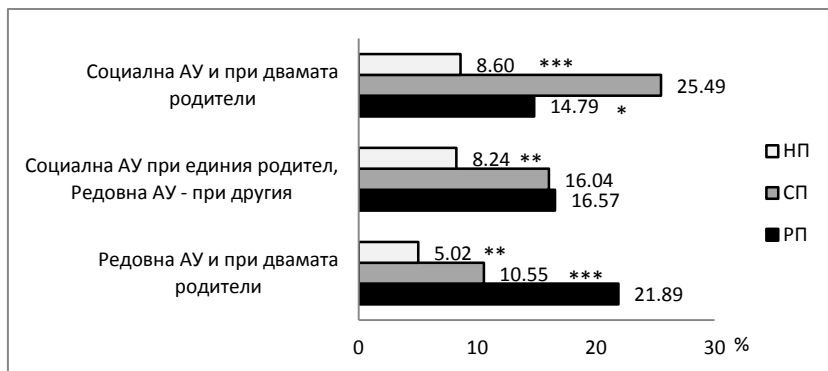
Следвайки горните разсъждения се вижда, че в семейства с един редовно пиещ родител и друг – трезвеник, е най-вероятно детето да се формира като НП, следвайки рационални и афективни мотиви. По-малко вероятно е да се формира като РП, следвайки афективни мотиви и най-малко вероятно е да се формира като СП, намирайки по този начин изход на мотивационния конфликт между рационални и афективни мотиви. Точно такава разпределение на СП, РП и НП се вижда в емпиричните данни.

Извеждайки емпириката на теоретично ниво, стигаме до заключение, че при неконсистентни модели в семейството, поведението на децата не следва точно теорията на социалното заучаване (безусловно копиране на модели), а социал-когнитивната теория (копиране на модели след

интерпретиране, условно копиране), като за разлика от модела на Бандура, тук виждаме, че интерпретирането може да бъде свързано с рационално или афективно отношение към социалните норми и експонираните модели. При наличие на неконсистентност по отношение на рисковото поведение настъпва нормативно, генерализирано интерпретиране, чиято основна задача е да се реши правилно ли е (нормално ли е) да се пие по принцип. Такова интерпретиране не е необходимо, ако експресираниите от родителите модели са консистентни, тъй като детето има и афективни, и рационални причини да приеме, че консистентният модел е безусловна норма.

2.1.4. Значение на консистентността на моделите на алкохолна употреба у родителите.

Когато и двамата родители употребяват алкохол, но по различен начин, децата нямат проблем с нормативизирането на АУ като поведение, но остава проблемът с диференцирането - с избора на модел, на начин на употреба. В съответствие с това допускане данните от изследването показват, че семейна среда, в която и двамата родители пият алкохол социално, статистически значимо се асоциира със социална употреба на алкохол при децата, а семейна среда, в която и двамата родители употребяват алкохол редовно - с редовна алкохолна употреба при децата (Фигура7).

Фигура 7. Комбиниране на моделите на социална и редовна АУ при двама употребяващи алкохол родители – сравнителен анализ между НП, СП и РП (отн. дял, р); * $(p < 0.05)$; ** $(p < 0.01)$; * $(p < 0.001)$**

Следователно, когато моделите са едновременно генерализирано и диференцирано консистентни, поведението на децата може задоволително да бъде обяснено с конструкта *поведенческо копиране* на теорията на социалното заучаване.

Това обаче не е закономерност, а по-скоро тенденция, тъй като при консистентна социална АУ на родителите част от децата са РП, а при консистентна редовна АУ на родителите част от децата са СП, като и в двата

случая съществува един пул от НП. Поведението на тези респонденти не може да се обясни със социално заучаване, защото е съвсем различно от поведението на родителите. Това поведение е очевидно продукт на интерпретиране както на семейни рискови модели, така и на модели от външната среда. Това показва, че интерпретирането е по-малко вероятно отношение на детето към консистентните модели, но то съществува и колкото по-независимо е детето от родителите в своето интерпретиране, толкова повече то би следвало да се различава от родителския модел. Данните от изследването показват, че една част респондентите, макар и живеещи в семейства с двама пиещи родители, са нормативно независими от алкохолната употреба на своите родители, и остават въздържатели (НП). Трудно може да определи с данните от настоящото изследване причината за това. Със сигурност може само да твърди, че консистентните модели на родителите не лишават детето от способността да интерпретира нормите самостоятелно и независимо от тях, а само създават предпоставки за безусловно копиране на поведения. Когато моделите на АУ при родителите са неконсистентни, децата загубват социалните указания за диференциране на поведенческия модел, за което може да се съди по това, че между РП и СП липсват статистически различия, а НП си остава с разпространение, което е характерно за консистентните родителски модели. И тук се вижда, че ако средата поднася алтернативни модели на рисково поведение, те действат само генерализиращо (нормативизиращо), и на практика престават да бъдат фактор за поведенческото моделиране.

В своята съвкупност тези данни водят до извода, че формирането на поведението на децата зависи от два фактора – от моделите на родителите и от интерпретацията, която децата извършват на тези модели. Колкото по-консистентно е поведението на родителите и по-зависимо е съзнанието на детето от влиянието на родителите, толкова по-вероятно е поведението на децата да следва техния поведенчески модел; колкото по-неконсистентно е поведението на родителите и по-независимо е съзнанието на детето по отношение на социалните влияния, толкова по-свободно то интерпретира родителския модел. Но децата не са механично продължение на поведението на родителите, това че част от тях запазват независимото си поведение и остават въздържатели при двама пиещи родители показва, че интерпретирането може да бъде важен протективен фактор, дори когато семейната среда следва прорискови поведенчески норми.

2.2. Роля на социалното и ситуационното пресиране за алкохолната употреба в юношеска възраст

Освен експонирането на поведенчески модели, съществуват още два типа социални влияния, които повлияват поведението – вербализираните повлиявания (социално пресиране) и ситуационният контекст (ситуационно пресиране).

Вербализираните повлиявания, които са израз на *социално пресиране* (натиск) за упражняване на определено поведение, в това изследване са представени от: а) директно отправяни към респондентите *предложения* за употреба на субстанции и б) изразяване на *отношение* към определен тип поведение от страна на значимите други, и съзнателно целят повлияване на поведението на респондента в комуникативния процес.

Ситуационният контекст се поражда вътре в социалните ситуации и е източник на *ситуационно пресиране* (ситуационен натиск) за упражняване на определено поведение. Ситуационното пресиране възниква в ситуации, чийто културен контекст предполага употреба на алкохол като обичайно и нормално поведение. Попадането в ситуацията мотивира действия, които не са нужни на личността и в други ситуация тя не би ги приложила, те са смислени само в конкретния ситуационен контекст. В юношеската група съществуват два ситуационни контекста: парти (юношеска тълпа) и приятелска компания (група).

Тези два типа социални влияния, които допринасят за формирането на рисковото поведение у юношите могат да бъдат консистентни или неконсистентни с персоналната позиция по отношение на това поведение, от което възникват три възможни поведенчески реакции: резистентност (resilience), конформизъм и автентично интегриране. Данните от това изследване показват, че НП най-вероятно са резистентни, СП – конформни, а РП – автентични по отношение на рисковата нормативност в своята социална среда.

2.2.1. Съзнание за необходимостта от алкохолна употреба за интегриране в социалната среда

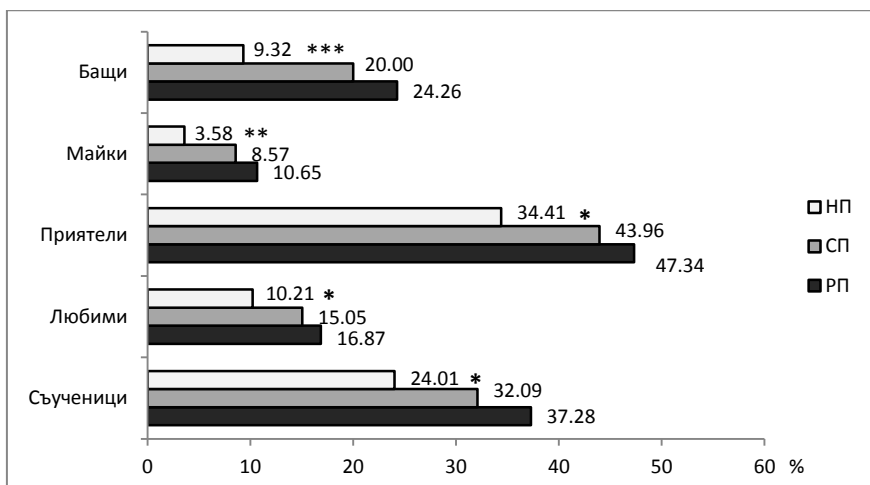
Споделяното от респондентите убеждение, че алкохолната употреба способства за социалната интеграция показва нарастваща честота на това убеждение с нарастване на тежестта на АУ (Фигура 8), със статистически значими различия по този показател в трите изследвани групи. Преходът от въздържане да се употребява алкохол към социална алкохолна употреба се асоциира с 3,09кратно нарастване ($95\%CI=1,42\div 6,72$) на тази мотивация за инициация на поведението, а преходът от социална към редовна алкохолна употреба - с още 2,67кратно нарастване ($95\%CI=1,67\div 4,56$), в резултат на което при РП става 8,53 пъти по-вероятно ($95\%CI=3,84\div 18,94$), отколкото при НП, иницирането на алкохолната употреба да се мотивира от желание за сближаване с връстниците. От това следва, че инициацията на АУ в част от случаите е напълно съзнателен акт, имащ за цел постигане на социални ползи, както предсказват теориите за планираното поведение и аргументираното действие, а не е резултат на ситуационен натиск.

Фигура 8. Постигане на близост с връстниците чрез употреба на алкохол като съзнателен мотив за инициация на алкохолната употреба – сравнителен анализ между НП, СП и РП (отн. дял, р); **($p < 0.01$); ***($p < 0.001$)

2.2.2. Предложения за алкохолна употреба от значимите други.

Честотата на отправяните към респондентите предложения за употреба на алкохол от страна на значимите други не се различава статистически значимо при СП и РП, но е статистически различаваща се в сравнението между тях и НП (фигура 9). Този факт говори, че предложенията за употреба на алкохол имат по-скоро нормативно-генерализиращ, отколкото диференциращ характер.

Фигура 9. Относителен дял на лицата от групата на НП, СП и РП, получавали предложения за употреба на алкохол от своите бащи, респ. от своите майки, приятели, любими и съученици; *($p < 0.05$); **($p < 0.01$); ***($p < 0.001$)

2.2.3. Негативно отношение към алкохолната злоупотреба.

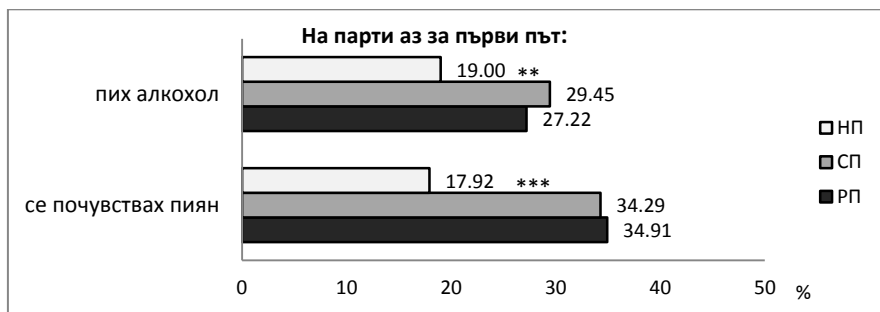
Изразяването на негативно отношение към напиването от страна на значимите други не изглежда да влияе нормативизиращо върху АУ на

респондентите, липсва и диференциращ ефект, тъй като не се откриват статистически значими различия по този показател между пиещите СП и РП и непиещите НП. Огледално погледнато тези данни показват много висока толерантност към алкохолната злоупотреба в социалната среда, срещаща се вариращо: при около 60% от майките на всяка една от трите сравнявани групи респонденти, до около 80% от любимите им. Това означава, че всяка здравно-просветна интервенция от страна на обществото би влязла в противоречие с толерантността на значимите други.

На фона на сходната висока толерантност на средата на НП, СП и РП към алкохолната злоупотреба, прави впечатление, наличието на статистически значими различия в негативното отношение към напиването при самите респонденти от сравняваните групи - НП имат най-силно изразен негативизъм към напиването, а СП по-силно изразен, отколкото РП ($p < 0.001$). Очевидно персоналните норми на юношите имат нормативизиращ и диференциращ ефект по отношение на алкохолната им употреба, но те изглежда не се създават във вербалните взаимодействия със средата.

2.2.4. Ситуационно пресиране за алкохолна употреба.

СП и РП не се различават помежду си по отношение на честотата, с която началната употреба на алкохол и първото им напиване се случват по време на парти, но статистически значимо се различават по тези показатели от НП (Фигура 10).

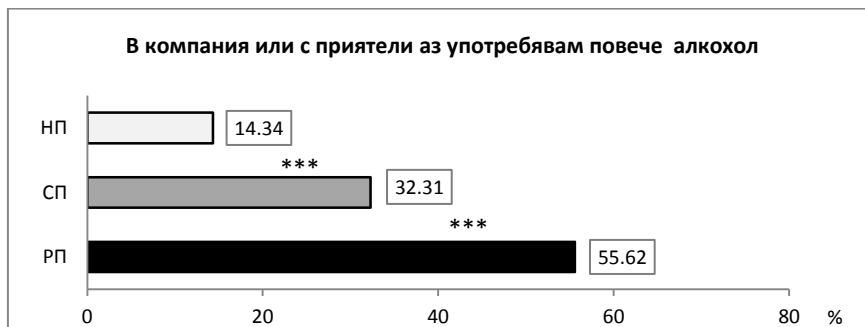
Фигура 10. Инициация на алкохолната употреба при НП, СП и РП по време на парти – сравнителен анализ (отн. дял, p); *($p < 0.05$); **($p < 0.01$); *** ($p < 0.001$)

Това показва, че партито оказва нормативно-генерализиращ ефект върху алкохолната инициация. Важното за юношата в партито е да демонстрира, че приема нормата на тълпата. Партито представлява неструктурирана юношеска тълпа, в която не е задължително да пиеш, но е нормално да се пие, за да бъдеш част от общуването.

Партито има изключително висока мотивираща сила по отношение на алкохолната инициация, свързана със ситуационния натиск за употреба на алкохол, тъй като 96.23% от НП, 90.3% от СП и 71.74% от РП, инициирали

алкохолната си употреба по време на парти, са започнали алкохолната си употреба, без преди това да са имали осъзнато намерение да я използват за социализиране с връстниците. Самият социален контекст ги е принудил да го направят.

В приятелските компании присъствието е много по-персонализирано, вероятно поради това приятелската компания има отчетлив моделиращ (диференциращ) ефект: СП значимо по-често интензифицират употребата си на алкохол в сравнение с НП, а РП – в сравнение със СП (Фигура 11).

Фигура 11. Интензифициране на алкохолната употреба в приятелска компания при НП, СП и РП – сравнителен анализ (отн. дял, р); * ($p < 0.001$)**

Това показва, че ситуационното пресиране от тип тълпа (парти) има нормативен, генерализиращ, а ситуационното пресиране от тип приятелска компания има моделиращ, диференциращ характер. Приятелската компания е много по-задължаваща. В условията на приятелската компания употребата на алкохол всъщност, е един от начините да се партнира в колективно действие и затова изискването е технологично – да се прави по един и същ начин, а не просто да се маркира социална интегрираност чрез някаква употреба, което е по-важно в тълпата (парти), където контактите са по-повърхностни.

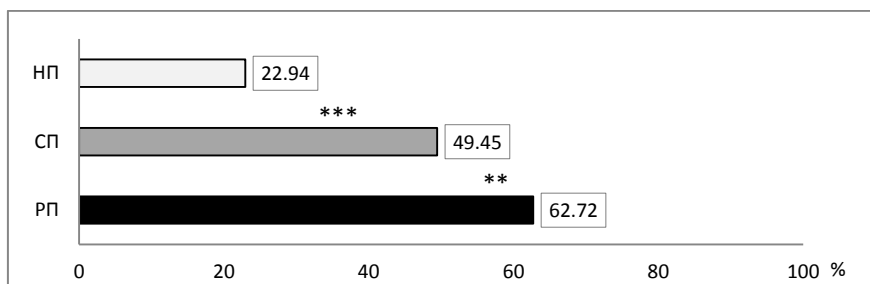
2.3. Групиране на рискови поведения, асоцииращо се с АУ

В настоящото изследване се доказва позитивна асоциативна връзка между алкохолна употреба, тютюнопушене и употреба на наркотици при респондентите.

2.3.1. „Добавяне“ на тютюнопушене към алкохолната употреба у юноши

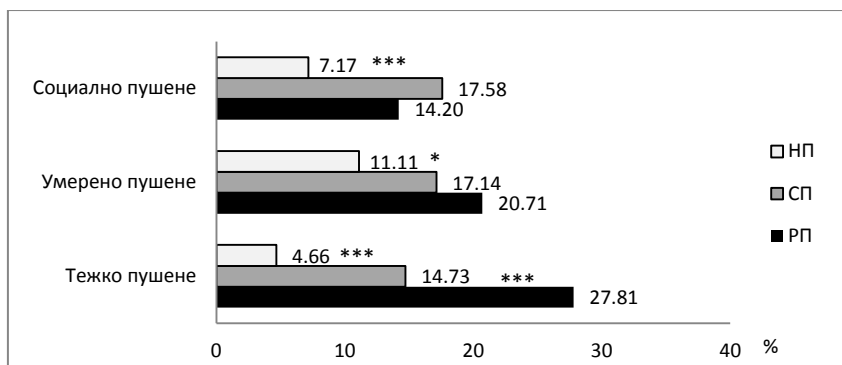
Тютюнопушене при респондентите. Изследването на способността на алкохолната употреба да индуцира други рискови поведения показва, че съществува статистически достоверно градиране на тютюнопушенето при респондентите, паралелно на градирането на алкохолната им употреба: СП пушат значимо по-често от НП (49,45% от СП срещу 22,94% от НП; $p < 0,001$),

а РП значимо по-често от СП (62,72% от РП срещу 49,45% от СП; $p < 0,01$) (Фигура 12).

Фигура 12. Тютюнопушене при НП, СП и РП – сравнителен анализ (отн. дял, р)
**** ($p < 0.01$); *** ($p < 0.001$)**

Модел на тютюнопушене при респондентите. Анализът на различията между НП, СП и РП по отношение на моделите на тютюнопушене – инцидентно (социално), умерено (до 10 цигари дневно) и тежко (над 10 цигари дневно) показва, че НП статистически значимо по-рядко от СП и РП пушат и по трите модела на пушене (Фигура 13).

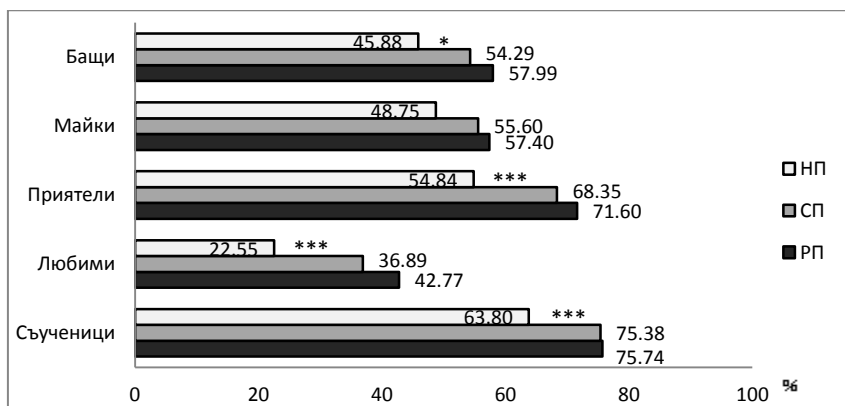

Фигура 13. Модел на социално, умерено и тежко тютюнопушене при НП, СП и РП – сравнителен анализ (отн. дял, р); * ($p < 0.05$); * ($p < 0.001$)**

Между СП и РП обаче статистически значими различия се откриват само по отношение на честотата на тежкото тютюнопушене. Само по отношение на тежкото тютюнопушене може да се твърди, че съществува статистически достоверно нарастване на честотата на пушене с нарастване на тежестта на алкохолната употреба – СП значимо по-често от НП пушат тежко (14,73% от СП, срещу 4,66% от НП; $p < 0,001$), а РП значимо по-често от СП (27,81% от РП, съотв. 14,73% от СП; $p < 0,001$). Тези данни доказват, че алкохолната употреба наистина би могла да индуцира тютюнопушенето при

респондентите. По-долу изложените данни обаче показват, че то може да е и социално детерминирано.

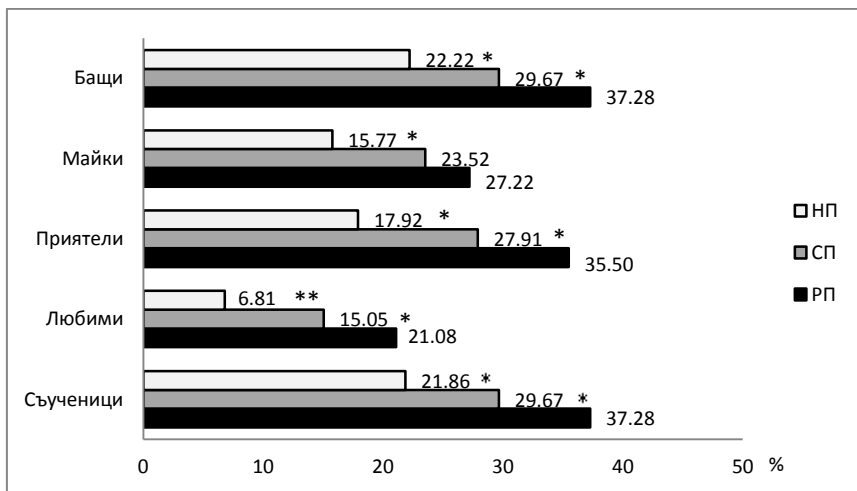
Модели на тютюнопушене в социалната среда. Изследването на *разпространението* на тютюнопушенето сред значимите други на трите сравнявани групи респонденти показва, че липсват достоверни различия в честотата на тютюнопушене между значимите други на СП и съответните категории значими други на РП, а такива се откриват само при сравнителния анализ между тях и значимите други на НП - всички категории значими други и на СП и на РП, с изключение на майките, пушат сигнификантно по-често от съответните категории значими други на НП (Фигура 14). Следователно и СП и РП, в сравнение с НП, живеят в социална среда, която по-често експресира модели на тютюнопушене, което може да обясни защо СП и РП по-често пушат, отколкото НП.

Фигура 14. Тютюнопушене при бащите, майките, приятелите, любимите и съучениците на НП, СП и РП – статистически значими различия
 *($p < 0.05$); *** ($p < 0.001$)

Изследването на *моделите* на тютюнопушене показва, че социалното и умерено тютюнопушене при значимите други на сравняваните групи респонденти не е статистически различаващо и само тежкото тютюнопушене при значимите други (Фигура 15) показва статистически значими различия между всяка от трите групи респонденти. Ако приемем, че експресираните модели на тютюнопушене в средата детерминират асоцииращото се с алкохолна употреба тютюнопушене при пиещите респонденти (при СП и РП), то този социален фактор може да бъде само тежкото тютюнопушене на значимите други. Това съответства на установения факт, че именно в модела на тежкото тютюнопушене, но не и в моделите на социално и умерено пушене, СП и РП се различават статистически значимо помежду си. Това е доказателство в полза на социалната индукция на тютюнопушенето при

употребяващи алкохол юноши и не може да бъде обяснено с хипотезата за взаимната индукция на рискови поведения.

Фигура 15. Тежко тютюнопушене (повече от 10 цигари дневно) при бащите, майките, приятелите, любимите и съучениците на НП, СП и РП – сравнителен анализ (отн. дял, р); *($p < 0.05$); **($p < 0.01$)

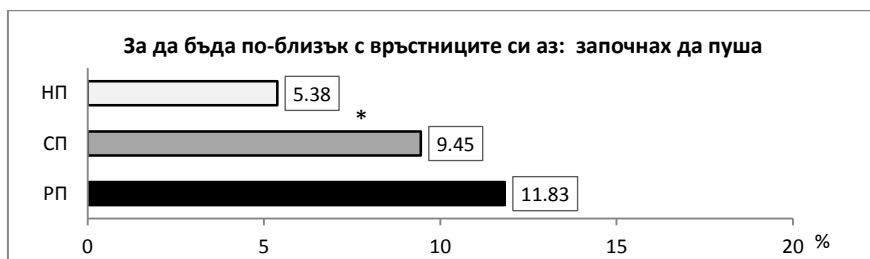
Социално пресиране за тютюнопушене. Предложенията за тютюнопушене, идващи от страна на значимите други, не са статистически значимо различаващи се при трите сравнявани групи юноши, като се изключат бащите и приятелите, които се явяват значими провокатори на пушенето при РП, но не и при останалите две групи респонденти. И тъй като по този показател различията между сравняваните групи са единични, то на предложенията за тютюнопушене не може да им бъде приписвана ролята на значима детерминанта на наблюдаваното различие в тютюнопушенето между НП, СП и РП.

Изследването на *негативното отношение към тютюнопушенето* при значимите други показва липса на статистическа значимост в различията по този показател при трите изследвани групи юноши. Толерантността към тютюнопушенето е висока, но еднообразна и не може да се смята за фактор, оказващ влияние върху връзката между алкохолната употреба и тютюнопушенето.

Като цяло социалното пресиране чрез предложения за тютюнопушене или изказване на негативно отношение от страна на значимите други не може да се смята като значим фактор за „добавяне“ на тютюнопушене към АУ при употребяващите алкохол респонденти. Тук втората хипотеза (Хипотеза Б),

толкова убедителна при изследване на поведенческите модели, става неубедителна.

Ситуационно пресиране за тютюнопушене. Третият компонент на социалното влияние – ситуационното пресиране оценява влиянието на ситуацията върху поведението. Както СП, така и РП значимо по-често от НП свързват тютюнопушенето с мотива за сближаване с връстниците, но между двете групи употребяващи алкохол респонденти липсват по този показател достоверни различия (Фигура 16). Това показва, че онези, които приемат за нормално пиенето са сигнификантно по-често склонни за приемат като нормално и пушенето, особено в ситуационния контекст на общуването с връстници. Това подсказва, че двете групи пиещи юноши по-ясно осъзнават социалната приложимост на тютюнопушенето за постигане на близост с връстниците.

Фигура 16. Постигане на близост с връстниците като съзнателен мотив за инициация на тютюнопушенето при НП, СП и РП – сравнителен анализ (отн. дял, р); $*(p < 0.05)$

Значимо по-често РП (11.83%), в сравнение с НП (5.38%) ($p < 0.01$), *инициират* пушенето си под влияние на ситуационното пресиране по време на парти, като между СП и НП липсват статистически достоверни различия по този показател (9.45% от СП, 5.38% от НП; $p > 0.05$)

В приятелска компания РП и СП достоверно по-често от НП, *интензифицират* пушенето си - (27.81% от РП, срещу 12.54% от НП; $p < 0.001$) (23.30% от СП, срещу 12.54% от НП; $p < 0.001$), но между РП и СП не се откриват статистически значими различия.

Тези данни показват, че за разлика от НП, както РП, така и СП са достоверно по-податливи на ситуационно пресиране за тютюнопушене. Двете групи пиещи юноши приемат със значително по-малка съпротива и по-изразен конформизъм мотивиращите решението им за инициране и интензифициране на тютюнопушенето социални обстоятелства, но това не ги диференцира и има по-скоро нормативни характеристики.

Обобщена преценка за „добавянето“ на тютюнопушене към алкохолната употреба.

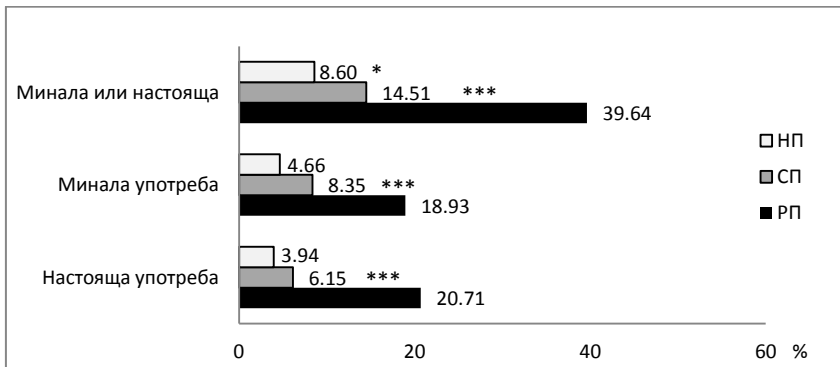
В своята съвкупност, цитираните по-горе емпирични доказателства показват, че моделите на тютюнопушене у значимите други могат да обяснят до известна степен асоциирането на тютюнопушенето с алкохолната употреба при респондентите, но социалните влияния на ситуационното и социалното пресиране са преди всичко нормативни или незначителни. Поведенческото моделиране е по-убедителен механизъм на социалното влияние, „добавящо“ тютюнопушене към алкохолната употреба, отколкото социалното и ситуационното пресиране.

2.3.2. „Добавяне“ на употреба на наркотици към алкохолната употреба у юноши

Ако по отношение на тютюнопушенето СП и РП се проявяват сходни в социалната си детерминираност, то по отношение на употребата на наркотици, РП се открояват значително от останалите две групи юноши. Употребата на наркотици много ясно диференцира СП от РП, а диференциацията между СП и НП се загубва.

Употреба на наркотици при респондентите

Опитът в употребата на наркотици при респондентите (независимо минал или настоящ) върви в паралел с нарастването на тежестта на алкохолната им употреба, тъй като честотата на този опит е статистически значимо по-висока при СП, отколкото при НП ($p < 0.05$), и при РП, отколкото при СП ($p < 0.001$) (Фигура 17).

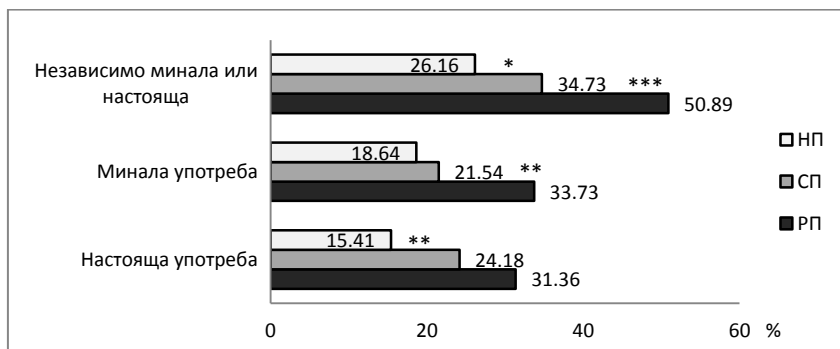
Фигура 17. Употреба на наркотици при НП, СП и РП – сравнителен анализ (отн. дял, р); *($p < 0.05$); *** ($p < 0.001$)

Когато обаче се анализират поотделно честотите на миналата и настояща употреба на наркотици, се установява, че СП и НП са статистически незначимо различаващи се помежду си в тези честоти, като и при НП, и при СП те са достоверно по-ниски от съответните, наблюдавани

при РП. Създава се впечатление, че СП са по-склонни да експериментират с употребата на наркотици от НП, но също толкова резистентни към редовната им употреба.

Употреба на наркотици в социалната среда

Анализът на употребата на наркотици в социалната среда на сравняваните групи респонденти показва, че приятелите на СП сигнификантно по-често от тези на НП ($p < 0.05$), а приятелите на РП – сигнификантно по-често от тези на СП ($p < 0.001$) имат опит в употребата на наркотици, независимо минал или настоящ. Но приятелите на СП приличат на приятелите на РП по честотата на настоящата си употреба, и на приятелите на НП по миналата си употреба (Фигура 18).

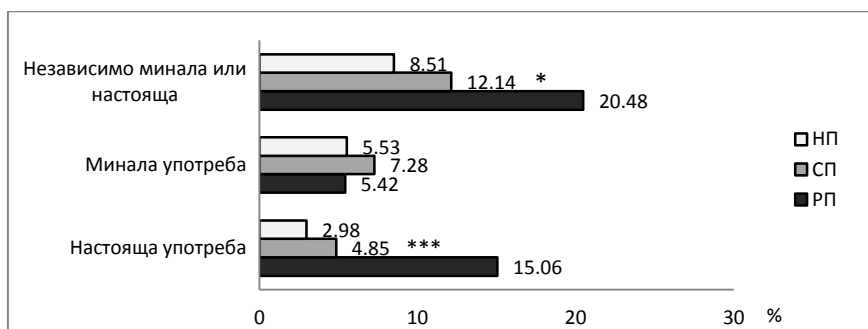
Фигура 18. Употреба на наркотици при приятелите - сравнителен анализ между НП, СП и РП (отн. дял, p); * ($p < 0.05$); ** ($p < 0.01$); * ($p < 0.001$)**

Въпреки че приятелите на СП достоверно по-често от тези на НП експериментират с употребата на наркотици, то честотата на настоящата употреба на наркотици на самите СП (6,15%) е много по-близка до тази на НП (3,94%) ($p > 0,05$), отколкото до тази на РП (20,71%) ($p < 0,001$) (виж Фигура 17). Следователно СП се намират в подобна на РП приятелска среда по отношение на употребата на наркотици, но показват по-голяма резистентност към прорисковите ѝ влияния, оставяйки в собствената си употреба по-близо до НП и разграничавайки се от РП.

Употребата на наркотици от съучениците на трите групи респонденти не се отличава статистически значимо. И НП и СП и РП се намират в сходна по отношение на употребата на наркотици среда на съученици, поради това може да се твърди, че отношенията със съучениците не оказват влияние върху „добавянето“ на употреба на наркотици към алкохолната употреба при СП и РП.

Употребата на наркотици при любимите върви в паралел с употребата на наркотици при респондентите. Както честотата на настоящата употреба на наркотици при РП е сигнификантно по-висока от настоящата употреба на

наркотици при НП ($p < 0.001$) и СП ($p < 0.001$) (виж Фигура 17), така и при любимите на РП се наблюдава статистически значимо по-висока честота на настоящата употреба, в сравнение с любимите на НП ($p < 0.001$) и СП ($p < 0.001$) (Фигура 19). Любимите на НП и СП от своя страна, не се различават статистически значимо помежду си нито по миналата, нито по настоящата си употреба, по подобие на липсата на значими различия между самите СП и НП в стойността на тези показатели. Този тип социални отношения - с любимите, вероятно е по-важен за СП от отношенията с приятелите. Ако може да се предполага някакво социално влияние, то трябва да се асоциира преди всичко с това на любимите, а не на приятелите, поради по-тесния паралелизъм. Вероятно значение има афективната връзка с любимите, получаваща предимство пред далеч по-рационалната връзка с приятелите.

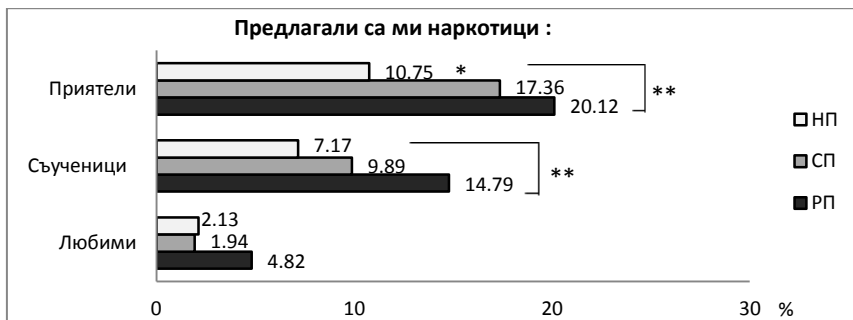
Фигура 19. Употреба на наркотици при любимите - сравнителен анализ между НП, СП и РП (отн. дял, р); *($p < 0.05$); * ($p < 0.001$)**

Изследването на моделите на употреба на наркотици в социалната среда на сравняваните групи юноши показва, че при РП има статистически значимо по-силно изразено прорисково влияние от страна на приятели и любими, което може да обясни като социално детерминирано „добавянето“ на употреба на наркотици към алкохолната употреба. Приятели и любими се избират, т.е. личността е онази, която селектира своята среда. По подобен начин, с ролята на личността, може да се тълкува сравнително високата резистентност на СП и НП към социални влияния, свързани с употреба на наркотици, в сравнение с тази на РП.

Социално пресиране за употреба на наркотици

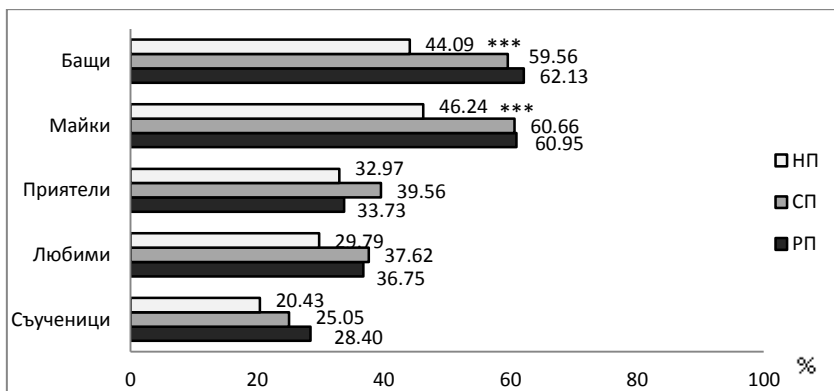
Предложения за употреба на наркотици, отправяни към респондентите от страна на значимите им други - Фигура 20. СП и РП са подложени на сходно социално пресиране от своите приятели чрез предложения на наркотици (при 17.36% от СП, съотв. 20.12% от РП; $p > 0.05$), статистически значимо по-изразено от това на НП (10.75%).

Съучениците на НП и СП имат по-малка склонност да предлагат наркотици от съучениците на РП, но различията по този показател са статистически значими само в сравнението между РП и НП ($p < 0.01$), но не и в това между РП и СП, а любимите и на трите групи респонденти са еднакво малко склонни да го правят. Тези данни показват, че СП са подложени на сходни с тези на РП провокации за употреба на наркотици от страна на връстниците, но проявяват различна склонност да им се поддават.

Фигура 20. Относителен дял на изследваните лица от групата на НП, СП и РП, получавали предложения за употреба на наркотици от своите приятели, любими и съученици – сравнителен анализ; $*(p < 0.05)$; $** (p < 0.01)$

Негативно отношение на значимите други към употребата на наркотици и наркоманиите. Трите сравнявани групи респонденти живеят в социална среда с подобно ниво на негативно отношение, респ. на толерантност на връстниците, но семейната среда на РП и СП е еднакво нетолерантна към употребата на наркотици и статистически значимо по-нетолерантна от тази на НП (Фигура 21).

Фигура 21. Негативно отношение към употребата на наркотици и наркоманиите при значимите други на НП, СП и РП – сравнителен анализ

От тези данни следва да се заключи, че родителския мониторинг по отношение на употребата на наркотици едва ли е причина за въздържането от употреба на наркотици при НП и СП, или за възпирането на РП от тази употреба. Може обаче да се допусне, че СП са по-чувствителни към родителския контрол, в сравнение с РП. Същевременно прави впечатление, че НП имат най-ниско ниво на употреба на наркотици, въпреки че родителската нетолерантност е в най-ниски граници. Може да се заключи, че категорично изразяваното негативно отношение към употребата на наркотици и наркоманиите от страна на родителите на СП и РП е възможно да е резултат на опасенията на родителите, т.е. не като превенция, а като последствие, но едва ли в тези си намерения то е вече ефективно.

Ситуационно пресиране за употреба на наркотици

Най-категорични данни за разграничаването на СП от РП и наподобяването на СП на НП откриваме при анализа на ситуационното пресиране за употреба на наркотици (Фигура 22).

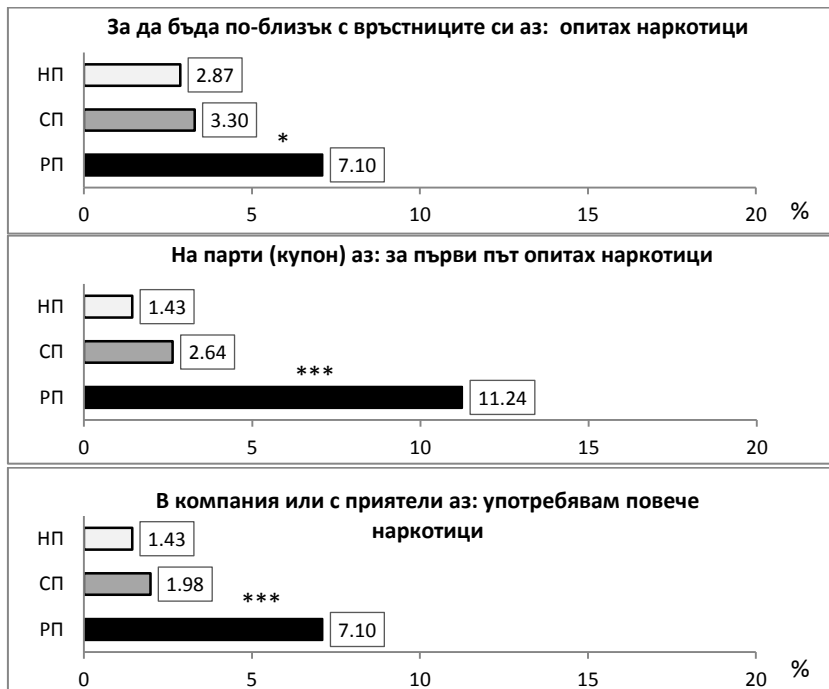
Редовната алкохолна употреба статистически значимо се асоциира с убеждението, че употребата на наркотици може да сближава с връстниците ($p < 0.05$), а между СП и НП по този показател различията са статистически незначими.

РП значимо по-често от СП ($p < 0.001$) и НП ($p < 0.001$) иницират употребата на наркотици по време на парти, а между СП и НП различията по този показател са статистически незначими.

В приятелска компания РП статистически значимо по-често от СП ($p < 0.01$) и НП ($p < 0.01$) интензифицират употребата на наркотици, а различията между СП и НП по този показател са статистически незначими. От тези данни следва, че ситуационното пресиране оказва мотивираща употребата на наркотици ефект само при РП, а при СП, които са доста чувствителни по отношение на ситуационното пресиране за употреба на алкохол, са толкова резистентни към ситуационното пресиране да употребяват наркотици, колкото и НП. От друга страна НП се проявяват като най-резистентни към ситуационно пресиране от трите групи, но никога не са напълно резистентни, тъй като и сред тях се откриват повлияни. Най-вероятно резистентността на СП се дължи на това, че употребата на наркотици е инкриминирано деяние, т.е. СП трябва да избират между два типа конформизъм – един с приятелските предложения и втори – с културната норма на обществото.

Изглежда в съзнанието на СП съществуват граници на конформизма към микросоциалната нормативност, определени от конформизма към макросоциалната нормативност. Следователно СП се стремят към по-цялостно виждане на конформността, в която микросоциалната конформност се вписва в културната конформност и не ѝ противоречи, докато при РП

микросоциалната конформност доминира, дори когато противоречи на културната норма на обществото. При НП референтна изглежда е макросоциалната норма. Вероятно именно в различната склонност да бъдат конформни към различните рискови поведения се крие обяснението за различната реакция към ситуационно пресиране при НП, СП и РП, а не само на различия във въздействащите върху тях ситуационни фактори.

Фигура 22. Ситуационно пресиране за употребата на наркотици – различия между НП, СП и РП; $* (p < 0.05)$ $*** (p < 0.001)$

Обобщена преценка за социалната детерминираност на „добавянето“ на употреба на наркотици към алкохолната употреба. „Добавянето“ на употреба на наркотици към алкохолната употреба не изглежда да се дължи на самата алкохолна употреба, нито може напълно да бъде обяснена със социалните влияния на околните и по-вероятно е да се определя от различия в нормите на поведение към които се реферира индивидът. СП престават да бъдат конформни с юношеската субкултура, когато тя става антисоциална в макросоциален културен контекст, докато РП, напротив – остават верни на юношеската субкултура и така стават нейни лидери в противопоставянето ѝ на макросоциалните норми.

III ОБСЪЖДАНЕ

3.1. Интерпретиране

В литературата е добре известно, че алкохолната употреба на родителите се асоциира с повишаване на риска за употреба на алкохол от юношите (Eitle, 2005; Latendresse et al., 2008; Pettersson et al., 2009; Hops et al., 1996; White et al., 2000; Vermeulen-Smit et al., 2012; Haugland et al., 2013; Rossow et al., 2016; Alati et al., 2014; Handley & Chassin, 2013). Неблагоприятната семейна среда увеличава рисковото поведение сред подрастващите (Hops et al., 1996) и семейството може да се разглежда като инкубатор на рискови стереотипи (Cunnane, 1993) и фактор, допринасящ за стабилизирането на тези стереотипи (Sweeting & Anderson, 1994). Според теорията на социалното заучаване (Akers et al., 1979; Bandura, 1977; Bandura, 1986; Petraitis et al., 1995) алкохолната употреба при юношите е копирано и заучено поведение (Petraitis et al., 1995) и пряк резултат от родителско експресирание на рискови поведенчески модели (Eitle, 2005; White et al., 2000; Goldman et al., 1991; Chassin et al., 1996).

Емпиричните данни от настоящото изследване потвърждават този факт, което е аргумент, че използваният метод за събиране на емпирична информация обективно отразява изучавания обект. Зависимостта между родителското рисково поведение и рисковото поведение на децата е доказана от предшестващи изследвания. Според теорията на социалното заучаване, наблюдаваните поведенчески модели се копират от наблюдаващите ги, ако те нямат вече създадени други предпочитания. Тази теория обяснява защо родителите с рисково поведение е по-вероятно да имат деца с рисково поведение.

От друга страна копирането на модели е един интуитивен акт, в който не се влага съзнание и собствена преценка. Добавянето на оценъчен елемент от страна на копиращия е свързано с преценката за способност да се изпълни поведението (както твърди Бандура), но и със съзнанието за поведенческа норма, както данните от това изследване доказват. Когато е затруднен да копира интуитивно, копиращият интерпретира нормативно. Такава ситуация възниква когато индивидът е поставен в среда с неконсистентни поведенчески модели. Тогаво съзнанието получава възможност да сравнява и копирането се трансформира в интерпретиране. Интерпретирането е свързано с решението приемане-отхвърляне на две нива – нормативно (генерализиращо) и моделно (диференциращо). На нормативно ниво се решава дали рисковото поведение е принципно приемливо и или не. Това е абстрактно решение. Ако на това ниво решението е позитивно, следва решение относно разновидността, относно поведенческия модел, като диференцирана разновидност на клас от подобия. Това е решение за конкретен модел на поведение, избор на една от всички налични алтернативи на рисковото поведение. И тук отново се проявява същият принцип: ако

експресирани от околните поведенчески модели са консистентни, поведението се гради преди всичко на принципа на копирането, а ако са неконсистентни – на принципа на интерпретирането.

Подобни на нашите данни, но по отношение на приятелите доказват, че юноши, които имат близки приятели, употребяващи субстанции, имат понижен риск да използват тези субстанции, ако имат други близки приятели, които не са ексцесивно практикуващи употребата им (Hussong, 2002). Това съобщение за влиянието на неконсистентните модели при приятелите, обаче не достига до някакви по-абстрактни изводи и обобщения, до които достигаме тук, при изследване на вариращи рискови модели в семейството. Затова реакцията на наблюдателя към неконсистентни експресирани поведенчески модели установена в това изследване обобщаваме като принцип на нормативното интерпретиране.

Конструктът **нормативното интерпретиране** допълва социал-когнитивната теория на Бандура, където когницията е свързана изключително с конструкта Аз-ефикасност. Тук се доказва, че когницията може да бъде свързана и с интерпретиране на нормите, тогава, когато поведението не е трудно за изпълнение (и на практика Аз-ефикасността е без особено значение), както е при рисковото поведение. В такива случаи нормативното интерпретиране е по-подходящ теоретичен конструкт и този конструкт е основният теоретичен принос на настоящия дисертационен труд. Освен нормативното (генерализиращото) интерпретиране, съществува и паралелно на него моделиращо (диференциращо) интерпретиране. Нормативното интерпретиране води до заключение за допустимост и недопустимост на определено поведение, а моделиращото интерпретиране – за поведенческия вариант, който трябва да се предпочете, ако съществува цял клас от нормативно еднородни поведения. Конструктът диференциращо, моделиращо интерпретиране също е нов конструкт, който е теоретичен принос на дисертационния труд.

Конструктите нормативно и моделиращо интерпретиране стават още по-важни с това, че в последните години се установяват все повече доказателства, че за въздържането от рисково поведение от изключителна важност е резистентността на юношите към прорискови социални влияния (Graber et al., 2016; Herring et al., 2013) и редица техни други психически особености (Саров, 2006; Саров, 2010в; Саров, 2014; Саров и съавт., 2015). Тези конструкти дават възможност за по-абстрактно и по-систематизирано от теоретична гледна точка обяснение на важната роля на личността при интерпретирането на рисковото поведение. Това означава, че биха били перспективни превантивни стратегии, насочени към развиване на персонални способности за рационално интерпретиране на рисковото поведение, което би повишило резистентността на юношите към прорискови социални влияния.

3.2. Афективни социални влияния

Известно е, че алкохолната употреба на родителите се съчетава с увеличен риск от алкохолна употреба сред юношите (Hops et al., 1996; White et al., 2000; Eitle, 2005; Latendresse et al., 2008; Pettersson et al., 2009), като от двамата родители по-голямо значение за алкохолната употреба при юношите се отдава на майките (Otten et al., 2008; Poelen et al., 2007; Reifman et al., 1998), без това да бъде убедително обяснено. Предположенията, че причината е в толерантността на майките към употребата на алкохол от децата (Ennett et al., 2016), очакването те да бъдат въздържатели (Mares et al., 2015), нарушената комуникация на майката с детето (Tomčíková et al., 2015), близостта между детето и майката (Zhang et al., 1999) са уместни като елементи, но недостатъчно убедителни като абстрактни тълкувания. Също така малко изследвана е ролята на романтичните връзки, въпреки че съществуват данни за това, че за да станат атрактивни за другия пол юношите често прибегват към тютюнопушене, употреба на алкохол и наркотици (Brown et al., 1997; Mermelstein & The Tobacco Control Network Writing Group, 1999; Michell, 1997), а след като романтичната връзка прогресира към стабилни или постоянни отношения, романтичният партньор става изключително важен източник на влияние (Furman & Wehner, 1994). Участието в сериозна романтична връзка се асоциира с нарастване на употребата алкохол, наркотици и тютюнопушенето, независимо от пола (Beckmeyer, 2015), но злоупотребата с алкохол при юношите рязко намалява след като те започнат романтична връзка до нивото, до което те стават по-близки до своя интимен партньор, отколкото до своите приятели (DeLay et al., 2016). С нарастване на сериозността на интимните отношения в юношеството, намалява употребата на марихуана в следващите етапи от живота (Gudonis-Miller et al., 2012).

В настоящото изследване се получават емпирични потвърждения за ролята на романтичния партньор, които позволяват да се установи смислова близост между ролята на майката и любимия човек, и които дават основание да се смята, че по-силната афективна свързаност на юношите с тези два типа значими други е вероятно причината за способността на майките и любимите да повлияват толкова силно рисковото поведение на юношите:

- В сравнение с другите групи значими други, разпространението на рисковото поведение и особено на алкохолната употреба сред майките и любимите е най-слабо, но ако те имат рисково поведение, това увеличава най-много риска от копирането му от респондентите. Майките по-рядко от бащите употребяват алкохол, любимите по-рядко от останалите групи връстници пушат, употребяват алкохол или наркотици. Майките по-рядко от бащите предлагат цигари и употреба на алкохол, а любимите - най-малко от връстниците предлагат и трите типа рисково поведение. Негативното отношение към напиването у майките е по-високо отколкото при бащите, а

при любимите е по-високо, отколкото при другите връстници, т.е. тези две групи значими други в най-малка степен допринасят за прорисковите социални влияния като масовост на въздействието. Ако обаче употребяват алкохол, те се превръщат в източници на най-силно социално влияние от нормативен тип. Данните на изследването доказват, че може да се говори за **афективно интерпретиране на моделите** на социалната алкохолна употреба. Конструктът афективно интерпретиране е третият теоретичен принос на този дисертационен труд, който заедно с нормативното и моделиращото интерпретиране следва да се добави към персоналния тип интерпретация (Аз-ефикасноста), изтъкнат от Бандура.

- Общото впечатление от изследване на влиянието на значимите други е, че майките и любимите могат да се окажат най-силните елементи на една превантивна програма, насочена преди всичко към промяна на съзнанието за нормативност на алкохолната употреба - в частност, и на рисковото поведение - по принцип. Най-вероятно именно те са централни фигури в социалните мрежи на юношите и следването на техните модели произтича от емоционалната близост, а не от рационално интерпретиране на модела сам по себе си.

Емоционално най-свързаните могат да бъдат най-силно влияещи както в превантивна, така и в прорискова посока, поради което работата с тях трябва да бъде основен таргет в превенцията на рисковото поведение с акцент върху алкохолната употреба. Майките и интимно близките хора изглеждат най-добри съюзници на превантивните стратегии, насочени към контролиране на социалните прорискови влияния. Както показват данните в това изследване, социалното влияние на бащите е най-слабо и макар, че по отношение на тютюнопушенето те са водеща по влияние фигура в семейството (Саров, 2010), по отношение на алкохолната употреба са най-маргинално поставени.

От всичко това следва, **че най-влиятелен социален фактор по отношение на алкохолната употреба** и свързаните с нея рискови поведения са **майките и любимите**, т.е. най-силно афективно свързаните с юношата лица от непосредственото му социално обкръжение.

3.3. Социални влияния на юношеската тълпа и група

Изключително широкото разпространение на рисковото поведение вътре в поколението (представено от **приятелите и съучениците**) също генерира значими прорискови влияния. Данните от това изследване са консистентни с литературните източници, според които връстниците оказват независимо влияние върху тютюнопушенето и другите рискови поведения при юношите (Simons-Morton & Haynie, 2003a), като в някои отношения то е по-голямо от това на родителите (Hoffman et al., 2007) и вероятно това влияние протича по механизмите на поведенческото моделиране (Urberg et

al., 1997; Engels et al., 1999; Schulenberg et al., 1999; Prinstein et al., 2001), убеждаване и социално пресиране (Graham et al., 1991). Освен това, изследването потвърждава, че влиянието на приятелите е по-голямо по отношение на нелегалните поведения (Urberg et al., 1997).

Получените от изследването данни за интензифициране на рисковото поведение в условията на приятелски компании подкрепят становището, че присъствието в приятелски групи кара юношите да променят своето поведение, за да бъдат консистентни с груповите очаквания (Foggas & Williams, 2001; Kameda et al., 2005). Конформността, която групата изисква (Brown, 1989) бе доказана в изследване на инициращата рисковото поведение роля на партито и интензифициращата рисковото поведение роля на приятелската компания, които по смисъл съответстват на конструктите „юношеска тълпа“ и „юношеска група“, респективно. Сравняването на групи юноши с различни модели на алкохолна употреба показва, че типа (модела) на пиене на юношата се асоциира със способността да се устоява на ситуационното пресиране на юношеската тълпа по време на парти и на приятелската група в условията на приятелски компании. За първи път бе доказано, че **въздържането, социалното и редовното пиене не са просто градации на едно и също поведение, а градации на резистентността към ситуационно пресиране, като дори въздържателите не са напълно резистентни**. Доказа се, че СП са много чувствителни към популярните форми на рисково поведение (тютюнопушене и употреба на алкохол), но много резистентни към криминогенните му форми (употреба на наркотици), докато РП са най-податливи на ситуационен натиск, особено в приятелски компании, където интензифицират рисковото си поведение, прекрачвайки отвъд необходимостите на конформизма, вероятно стремейки се да се изляват като ядро на прорисковата юношеска субкултура и лидери на юношеската тълпа. В това отношение тази дисертация има потвърдителен принос, доказвайки уместността на **конструкта „рисково лидерство“**, въведен при изучаване на тютюнопушенето сред юношите (Саров, 2010) и доказва неговата приложимост при **изследване на алкохолната употреба, което е оригинален емпиричен принос**.

Рисковото лидерство вероятно е онова, което прави РП толкова активни в рисковото им поведение в юношеската тълпа и група. Както и други автори забелязват, ефектът на тълпата е значимо социално влияние върху рисковото поведение (Engels et al., 2006; Michell, 1997; Urberg et al., 1990) и този ефект принуждава попадащите в тълпата да действат според нейния нормативен контекст (Kobus, 2003). Както справедливо забелязват Michell & Amos (1997), тежестта на употребата на субстанции в тълпата се определя от стремежа да се поддържа висок социален статут или необходимост за изкачване в социалната йерархия, и както произтича от теорията на социалните мрежи, централният индивид е по-силно ангажиран с

нормите, отколкото маргиналите, особено когато тълпата е съставена от разпознаващи се, а не анонимни индивиди (например в приятелска компания). Рисковото поведение може да бъде използвано за постигане на социални цели (Саров и съавт., 1998б), особено за увеличаване на сексуалната атрактивност (Саров и Сарова, 2008) и по-голяма ефективност в сексуалните взаимоотношения с другия пол (Саров и съавт., 2007).

Конструктът „рисково лидерство“ (Саров, 2010) е консистентен с тези твърдения в литературата, но в него се съдържа и обяснителен елемент, който липсва в тях. Акцентът е в стремежа да се извоюва лидерска позиция чрез рисковото поведение, централно позициониране в юношеската група, т.е. не става дума за конформизъм, а за задаване на нормите, за увличане на конформните. Юношите с най-рисково поведение не просто виждат рисковото поведение като инструмент за сближаване и общуване с връстниците, а преди всичко като средство за изявяване на себе си, поставяне на себе си в центъра на социалната мрежа, средство за придобиване на лидерски статут. Затова вероятно именно те са основните генератори на юношеската прорискова субкултура, онези, които определят формата на бунта за еманципация на поколението като преминаване през границите на забраните на възрастните. Те са най-бунтарски настроени, защото искат да използват негодуванието на юношеската тълпа към ограниченията на макросоциалната културна рамка, за да спечелят лесно своите кратки минути слава, пък макар в един тесен микросоциален кръг, като направят нещо, което не може да бъде повторено от останалите, възпирани от конформността им към макросоциалната културна норма.

Използването на конструкта рисково лидерство може да има важни приложения в превантивните интервенции. Тъй като юношите са склонни към лидерство, училищната среда може значително да редуцира ефекта на рисковото лидерство като акцентира върху други юношески лидерства. По-активният социален живот в училището, който да дава възможност чрез различни състезателни инициативи да се проявят най-талантливите в спорта и усвояването на знания, популяризирането изобщо на извънкласните форми на активност със състезателни елементи, може да се окаже ефективно средство за доказване на лидерство, което да ограничи силно територията на рисковото лидерство, като въведе в юношеското съзнание перспективата за „*лидерство по много начини*“. Този концептуален подход е потенциален начин за противодействие на прорисковия облик на юношеската субкултура и вероятно би подпомогнал конверсията ѝ към един много по-социален облик на личното постижение в хода на личностното развитие. Такъв тип алтернативно нормативизиране на юношеската субкултура в училищна среда би направило нелепо рисковото лидерство, което всъщност не носи никакви отчетливи персонални предимства и би стеснило социалното влияние на юношите с отклоняващо се и проблемно поведение.

3.4. Детерминанти на рисковото групиране

Опитът да се изследват две паралелни, противопоставящи се една на друга хипотези не успя да утвърди нито едната от двете, нито да ги отхвърли.

Хипотезата, че рисковите поведения се индуцират взаимно бе изследвана като първо се установи кое е най-разпространеното рисково поведение, а след това - как неговите количествени градации се съчетават с градиране на останалите рискови поведения. Употребата на алкохол се оказва най-разпространеното сред респондентите рисково поведение, а градирането на алкохолната употреба се оказва асоциативно позитивно свързано с градиране на тютюнопушенето и употребата на наркотици. От статистическа гледна точка такава позитивна асоциация говори, че взаимната индукция на рисковите поведения не може да се отхвърли и е консистентна с твърденията и емпиричните доказателства на авторите, които я поддържат (Huang et al., 2012; Meng et al., 1999; Otten et al., 2007; Diez et al., 1998; Takakura et al., 2001).

От друга страна, изследването предоставя емпирични данни, според които може основателно да се твърди, че самата алкохолната употреба е социално индуцирана от многостранни социални влияния, оказващи въздействие и върху „добавените“ към нея рискови поведения, което е в полза на хипотезата, че социалната среда може да е онзи риск-клъстериращ фактор, който индуцира групирането на рисково поведение и го предпоставя във всичките му разновидности, както смятат други автори (Guilamo-Ramos et al., 2005; Laaksonen et al., 2003; Liang et al., 1999; Саров, 2010; Сарова и съавт., 2009; Dusseldorp et al., 2014). Освен това, дори да се приеме, че употребяващите алкохол юноши са способни да влияят лидерски на своята среда и с това да се обяснят паралелните промени между градирането на алкохолната употреба на юношите и промените в рисковото поведение на връстниците, неоснователно е да се твърди, че същият ефект може да бъде оказван и върху техните родители, където също се установяват паралелни промени в рисковото поведение. Доказателствата за социалните влияния отхвърлят хипотезата за взаимната индукцията на рискови поведения, ако не изцяло, то поне като самостоятелно състоятелна, тъй като тя не е способна да ги обясни.

Но и хипотезата за социалното детерминиране на рисковото групиране не се доказва като самостоятелно състоятелна. При сравняване на СП и РП, въпреки градирането на алкохолната употреба, липсва градиране на социалното пресиране за употреба на алкохол, както и различия в двете групи по отношение на по-леките форми на тютюнопушене, а по отношение на употребата на наркотици СП се държат като НП и се разграничават силно от РП. РП проявяват такива особености на рисковото поведение, които говорят за склонност не просто да се подчиняват на социалните обстоятелства, а и да ги създават, което подкрепя теорията на проблемното поведение (Jessor &

Jessor, 1977), според която към множественост на рисковото поведение са склонни индивиди с проблемно поведение и тази множественост на рисковите практики се приема като синдром на проблемното поведение (problem behavior syndrome). Много е възможно онова, което изглежда като взаимна индукция на рискови поведения да е персонална склонност към проблемно поведение, която да обяснява както множественото рисково поведение, така и стремежът към специфично позициониране в социалната среда.

От всички тези изводи може да се заключи, че двете хипотези за детерминантите на рисковото групиране не могат да се изключат взаимно, но и не са самостоятелно състоятелни, което прави уместно предположението, че взаимовръзката между рисковите поведения изисква по-подробни изследвания (van Nieuwenhuijzen et al., 2009). Според данните на това изследване необходимо е да се изследва връзката между рисково групиране, социални обстоятелства и персонални фактори, за да се прецени как личността трансформира социалното въздействие в множество рисково поведение. Този извод очертава перспективите за бъдещо развитие на изследванията на рисковото групиране като продължаване на търсенето, започнато в този дисертационен труд.

В контекста на съществуващите търсения в областта, това изследване показва, че търсения, ограничени в дилемата – взаимна индукция или социална индукция не могат да дадат категоричен отговор на въпроса за детерминираността на рисковото групиране и търсенето трябва да бъде в по-широк контекст, като включва и изследване на персоналния фактор. При това такова едно изследване трябва да бъде холистично, за да позволи да се установят взаимовръзките между персоналния и социалния фактори с рисковото поведение. Всяко изследване, стремящо се към доказване на едната от двете хипотези няма да бъде достатъчно продуктивно. Трябва да се търси по-скоро детерминиращ комплекс от фактори (мотивационен микс), а не точно определен фактор, отговорен самостоятелно за рисковото поведение.

3.5. Методически иновации

Като методически инструментариум в това проучване се използва модифициран метод за комплексен анализ на рисковото поведение, въведен от Саров (2010). Изборът на този метод е свързан с разбирането, че следването на определени парадигмални възгледи за рисковото поведение не позволява в едно изследване да се съпоставят различни детерминанти на поведението, което ограничава възможността да се създаде цялостно отражение на изследваната действителност и е необходимо събирането на информация от множество аспекти, която да бъде операционализирана по такъв начин, че да позволява включване, а не противопоставяне на различни

механизми на влияние, признати в литературата за рисковото поведение като отделни оригинални парадигми.

В хода на изследователската работа методът показва възможност да интегрира смислово различни теории в областта на рисковото поведение, прилагайки техните възгледи за обясняване на отделни части от емпиричните данни и по този начин доказва възможностите си на холистичен инструмент на изследване. Тъй като това е второто изследване на рисковото поведение с този метод, но специфично насочено към изследване на алкохолната употреба, неговата методическа ценност се състои в потвърждаване на приложимостта на метода при нов тип рисково поведение, което е потвърдителен методически принос на настоящия дисертационен труд.

В същото време, в хода на това изследване бяха разкрити допълнителни възможности на метода, недемонстрирани до сега от Саров (2010), което представлява оригинален методически принос, и което позволи да се стигне до основния емпиричен и теоретичен принос на настоящия дисертационен труд. На базата на съществуващите индикатори се създадоха редица вторични индикатори, по-богати на информационно съдържание. Много от тях не показаха по-добри възможности за интерпретиране на данните, но в две отношения стана възможно извличане на важна вторична информация.

От данните за рисковото поведение на бащата и майката се съставиха вторични индикатори за моделите на алкохолна употреба и тютюнопушене в семейството, което позволи да се изследват феномените на консистентното и неконсистентното поведенческо моделиране и да се достигне до конструктите нормативно (генерализирано) и диференциращо (моделиращо) интерпретиране. Този тип вторична обработка на данните е оригинален методически принос на настоящия дисертационен труд.

Съпоставянето на данните за ситуационното пресиране и за осъзнатото решение да се използва рисковото поведение за сближаване с връстниците даде възможност да се установи важната роля на ситуационното пресиране като специфична детерминанта на рисковата инициация и също представлява оригинален методически принос на настоящия дисертационен труд.

Друга модификация на метода на Саров (2010) за комплексно изследване на рисковото поведение е редуциране на въпросника до индикаторите за рисково поведение при анкетираните лица и социалното влияние на околните. Решението за изключване на индикаторите от психологично естество бе взето, за да бъде изследването по-прецизно насочено към социалните влияния и в този смисъл даде възможност за детайлизиране и дисциплиниране на изследователското търсене в този дисертационен труд. В същото време изключването на интраперсоналните характеристики ограничи възможностите да се интерпретира целия комплекс от влияния върху рисковото поведение на юношите, което е недостатък на

настоящия дисертационен труд. Ето защо настоящото изследване може да се приеме за първа фаза в изследването на мотивационния микс на алкохолната употреба и рисковото групиране, а следващата фаза би включвала изследване влиянието на някои психични детерминанти. По този начин дисертационния труд се явява предпоставка за разгръщане на изследването в близка перспектива.

3.6. Приложения в областта на общественото здраве

Данните от настоящото изследване дават възможност да се обсъждат някои иновации в превантивните интервенции, базирани на получените изводи.

1. Интерпретирането, което децата извършват прави *семействата с неконсистентно рисково поведение на родителите* особена мишена на превантивни интервенции, тъй като именно в тези семейства юношите вероятно биха могли да бъдат насочени към такова нормативно интерпретиране, което да увеличи шансовете им да останат въздържатели.

2. В това отношение е изключително важна ролята на афективната връзка на юношите с майката и любимите, тъй като силата на тяхното влияние е обратно пропорционална на склонността им да оказват прорискови социални влияния. Това са групи значими други, които са едновременно влиятелни и мотивирани да действат в полза на здравословното поведение на юношите и превантивни програми насочени към тяхното привличане като съюзници в превантивната работа би могло да бъде особено плодотворно. Така тези групи значими други биха имали мотив да коригират и собственото си рисково поведение, но вече мислейки не за себе си, а за любимите си хора, което понякога е по-силно мотивиращо.

3. Данните за персоналните особености на РП дават основание да се предполага, че превантивните интервенции в училищата биха могли да бъдат по-ефективни, ако разрушат монопола на рисковото лидерство чрез целенасочено създаване на форми на алтернативни изяви на качества на юношите - „*лидерство по много начини*“. Такова алтернативно лидерство би имало значителни предимства и за стимулиране на развитието на личността на юношите и изява на качества, които биха им дали възможности за добра социална адаптация.

ИЗВОДИ

1. Установи се, че социалната алкохолна употреба е най-разпространеният модел на рисково поведение, а алкохолната употреба – най-вероятният кандидат за „вход“ в множественото рисково поведение, ако се приеме, че рисковите поведения взаимно се индуцират.

2. Установи се, че нарастването на тежестта на алкохолната употреба се асоциира позитивно с „добавянето“ и интензифицирането на допълнителни рискови поведения, но тази позитивна асоциация не е достатъчна да потвърди хипотезата за взаимната индукция на рисковите поведения (Хипотеза А), защото протича с паралелно нарастване на силата и спектъра на прорисковите социални влияния, които не могат да бъдат обяснени с тази хипотеза.

3. Установи се, че нарастването на спектъра и интензитета на социалните прорискови влияния се асоциира позитивно както с нарастването на тежестта на алкохолната употреба, така и с нарастването на тежестта на множественото рисково поведение.

4. Установи се, че различните типове социални влияния имат различен по вид и сила прорисков ефект върху поведението на юношите:

а) Сред социалните влияния най-значима е ролята на поведенческото моделиране и особено на консистентните модели на рисково поведение, експресирани от родителите и значимите други (потвърдителен принос).

б) Ситуационното пресиране, при което рисковото поведение се поставя в контекста на някакво събитие, в което юношата желае да участва също има много силна роля за инициране на рисковите поведения. Партито има нормативна и иницираща рисковото поведение роля, а приятелската компания – моделираща и интензифираща рисковото поведение роля (оригинален принос).

в) Социалното пресиране под формата на директни предложения и изказване на негативно отношение към рисковото поведение не изглежда да е особено ефективен инструмент на социално влияние за усвояване на рисковото поведение.

5. Въпреки наличието на доказателства за значимата роля на социалната среда за индуцирането и утвърждаването на рисковото поведение, установиха се факти, които не позволяват и тази хипотеза да бъде приета като достатъчна да обясни детерминирането на рисковото групиране, тъй като се установиха данни за различно отношение към социалните фактори в трите сравнявани групи, позволяващо да се мисли за три различни личностни типа:

- Трезвеници – отличаващи се с висока степен на резистентност към социалните влияния, придържащи се към макросоциалната норма, дори когато тя е в противовес с микросоциалната юношеска субкултура.

- Социално употребяващи алкохол юноши – конформни към микросоциалната юношеска субкултура, но не и когато тя се противопоставя на социалните културни норми, особено когато изисква криминогенни и ексцесивни приложения на рисковото поведение.

- Редовно употребяващи алкохол юноши – силно предани на микросоциалните норми, следващи ги дори когато те силно се разграничават от макросоциалната норма и навлизат в ексцесивни и криминогенни сфери на поведението.

6. Стигна се до извода, че това са три различни стратегии за позициониране в социалната среда:

- Редовно пиещите юноши се стремят да се позиционират като централни, водещи личности в юношеската субкултура, за да се възползват от статута на лидери.

- Социално пиещите юноши се стремят да се слеят с юношеската тълпа, застават в периферията на социалната мрежа, но като свързани маргинали, непротиворечащи на юношеската субкултура, за да не бъдат изключени от нея, но същевременно не се изключват и от макросоциалните културните норми, отказвайки да навлизат в криминогенните и ексцесивните сфери на рисковото поведение.

- Трезвениците се стремят да останат свързани с макросоциалните норми и изследват юношеската субкултура, за да придобият собствен опит, но не я интегрират като норма на собствената си личност, ако тя носи прорисков (нежелателен) характер.

7. Установи се, че при формирането на рисковото поведение личността проявява два типа отношение към социалното влияние: копиращо и интерпретиращо.

Доказа се, че копиращото отношение мотивира личността да копира наблюдаваното поведение безкритично, но само ако е в социална среда с консистентни поведенчески модели. В такава среда социалните норми се приемат безусловно и безкритично. Вероятно именно този инстинктивен тип нагласа към социалната среда е отговорен за формиране на базовите персонални нагласи към рисковото поведение.

Установи се, че когато личността се намира в социална среда с противоречиви поведенчески модели, тя започва да интерпретира, търсейки определение на нормата, която не може интуитивно да определи. В този случай съществуват три възможности за интерпретиране, които повлияват решенията за избор на поведенчески модел:

а) *Нормативно (генерализиращо) интерпретиране* – субективна оценка, завършваща с извод дали поведението е социално допустимо или неприемливо по принцип. То е стъпка към моделиращо интерпретиране.

б) *Моделиращо (диференциращо) интерпретиране* – субективна оценка на личността за най-подходящия начин да се извършва поведение, което вече е било позитивно нормативно интерпретирано, за да се избере този начин на действие като предпочитан сред съществуващите алтернативи.

в) *Афективно интерпретиране* – приемането на поведението като норма, поради емоционална привързаност към субекта, който го експресира и цели укрепване на емоционална близост чрез „огледални“ действия.

8. Нито хипотезата за взаимната индукция на рискови поведения, нито хипотезата за социалното индуциране на рискови поведения са достатъчни за обясняване на детерминираността на множественото рисково поведение и най-пълно и непротиворечиво съответстваща с емпиричните данни е тезата, че множественото рисково поведение се дължи на персоналното интерпретиране на социалните влияния, при което една част от юношите проявяват склонност да се разграничават, други – да се държат компромисно и конформно, а трети – да приемат рисковите норми като автентични норми на своето поведение.

9. Усилията по превенция на рисковото поведение в юношеска възраст е уместно да се насочат в две основни направления:

а) използване на силния мотивиращ ефект на афективното интерпретиране за формиране на антирискови базисни нагласи, особено когато юношата живее в семейство с неконсистентни поведенчески модели, които го карат да интерпретира социалните влияния;

б) отчитане на естествения стремеж на юношата да се открие в юношеската тълпа и предлагане на алтернативни начини за придобиване на лидерски статут чрез разработване на училищно базирани превантивни програми, акцентирани върху развитието на социално-полезните качества на личността.

ПРИНОСИ

I. Теоретико-методологически приноси

1. Въвежда се конструктът **интерпретиране** за допълване на теорията на социалното заучаване и социал-когнитивната теория, които се оказаха неприложими за обясняване на поведенческото моделиране при неконсистентни модели на рисково поведение при родителите.

Въвеждат се **три разновидности** на този конструкт:

а. Нормативно интерпретиране – за субективна оценка на личността за съответствието на определено поведение със социалните норми.

б. Моделиращо интерпретиране – за избор на конкретен поведенчески модел от съществуващия набор от алтернативни модели на едно рисково поведение.

в. Афективно интерпретиране – за избор на поведение под влияние на емоционално значими личности.

2. Разкрива се недостатъчността на двете хипотези за детерминирането на рисковото групиране – хипотезата за взаимна индукция на рисковите поведения и хипотезата за социално индуциране на рисковото групиране, и се обосновава тезата, че множественото рисково поведение се дължи освен на социалните влияния и на начина, по който юношите ги интерпретират, изхождайки от своя стремеж за благоприятно социално позициониране в макросоциалната, микросоциалната и интимната сфери на социалната среда.

3. Потвърдена е приложимостта на метода за комплексно изследване на рисковото поведение на Саров (2010) за изследване на социалната детерминираност на алкохолната употреба и рисковото групиране. Създадени са оригинални подобрения на метода, чрез въвеждане на вторични индикатори за оценка значението на консистентността на поведенческите модели на родителите и на ситуационното пресиране в юношеската тълпа.

II. Практико-приложни приноси

1. Разкрити са възможности за промяна в дизайна на превантивните интервенции:

а. Предлага се използване на силното влияние на емоционалната привързаност по отношение на майките и любимите за изграждане на афективно мотивирана резистентност към прорисковите социални влияния от страна на останалите групи значими други.

б. Предлага се концепция за училищно базирани превантивни програми, постигащи превантивен ефект чрез създаване на среда с алтернативно лидерство, с което да се отслаби влиянието на рисковото лидерство върху юношеската субкултура.

СПИСЪК НА НАУЧНИТЕ ПУБЛИКАЦИИ И СЪОБЩЕНИЯ

във връзка с дисертационния труд

Публикации:

1. **Г. Чамова**, Психо-социални детерминанти на рисковото поведение в юношеска възраст, *Социална медицина*, 4, 2012: 4-7.
2. **Г. Чамова**, Роля на значимите други за групирането на рискови поведения при редовно употребяващи алкохол юноши, *Социална медицина*, 2, 2014: 22-24.
3. **Chamova, G. Sarov**, The presence of behavioral pattern "abstainer parent" in family prevents adolescents from regular alcohol drinking, *Trakia Journal of Sciences*, Scientific Serial of Trakia University, Vol. 12, Suppl. 1, 2014: 427-429.
4. **Galya D. Chamova, Georgi M. Sarov**, The Presence of Non-Drinking Parent Behavioral Model in a Family Prevents Adolescents from Social Alcohol Drinking, *Journal of Biomedical and Clinical Research*, Vol. 8, Number 1, 2015, 76-80.

Научни съобщения и доклади:

1. **G. Chamova, G. Sarov**, Direct and indirect impacts of significant others for regular alcohol use in adolescents, *International Scientific Conference "1st Trakia Medical Days"*, 22-23 May, 2014, Stara Zagora, (poster presentation).
2. **Chamova G, G. Sarov**, Risk Cluster Associated with Social Drinking in Adolescence, *Юбилейна научна конференция „40 години Медицински Университет – Плевен“*, 30 Октомври – 01 Ноември, 2014, Плевен, *Journal of Biomedical & Clinical Research*, Vol. 7, Number 1, Suppl. 2, 2014, p.87.

ПОНЯТИЕН АПАРАТ

Поведенчески модел - алгоритъм на поведение (последователност от действия, свързани логически помежду си), което се изпълнява винаги по един и същ начин в определени обстоятелства.

Поведенческо моделиране (копиране) - социално взаимодействие, при което поведенчески модел, експресиран от един се възпроизвежда буквално от друг.

Интерпретиране – отказ от безусловно следване на наблюдаван поведенчески модел, изграждане на самостоятелно отношение.

Генерализиращо (нормативно) интерпретиране – интерпретиране по принцип, вземане на самостоятелно решение относно това дали определено рисково поведение е поведенческа норма.

Диференциращо (моделиращо) интерпретиране - интерпретиране в частност, вземане на самостоятелно решение относно ангажирането с точно определена разновидност (модел) на нормативизирано вече рисково поведение.

Афективно интерпретиране - вземане на самостоятелно решение относно копирането на поведение под влияние на чувствата към човека, който го експресира.

Влияние – ефектът, който другите оказват върху отношението, нагласите и поведението на индивида, способност за въздействие на един върху поведението на друг.

Генерализирано (нормативно) влияние – влияние, което създава принципно отношение (позитивно или негативно) към определен тип поведение (напр. към тютюнопушенето), което има за резултат приемане или отхвърляне на поведението като норма.

Диференцирано (моделиращо) влияние – влияние, което предопределя избора на точно определена *разновидност* (модел) на един тип поведение (напр. *умерено* тютюнопушене).

Социално пресиране – влияние, при което един индивид изисква, предлага или оценява определено поведение, за да бъде то възпроизведено или отхвърлено от друг индивид.

Ситуационно пресиране – неперсонализирано (контекстуално) изискване за адекватен на обстоятелствата поведенчески отговор.

Консистентност – непротиворечивост, еднаквост, допълване.

Консистентност на поведения – непротиворечив, допълващ се начин на действие на два и повече субекта.

Генерализирана консистентност – двама и повече индивиди експресират един и същ *тип* поведение (напр. са пушачи).

Диференцирана консистентност – двама и повече индивиди експресират една и съща *разновидност* на определен тип поведение (напр. пушат над 10 цигари дневно).

Неконсистентност на поведения – различен, недопълващ се начин на действие на два и повече субекта.

Генерализирана неконсистентност – различие в експресирания *тип* поведение (напр. единият родител е пушач, а другият е непушач).

Диференцирана неконсистентност – различие в конкретния *модел* на действие, когато експресираните модели са от един и същ тип (напр. единият родител пуши умерено, а другият – тежко).

БЕЛЕЖКА:

При описанието на емпиричните данни в дисертационния труд, вместо по-дългата интерпретация: „Ако рискът в референтната група се приеме за единица, то рискът в рисковата група е „**n**“ пъти по-голям, т.е. от единица става равен на „**n**““, се използва по-краткия израз:

““**N**” пъти е по-вероятно за рисковата група, в сравнение с референтната група, да се установява...”“.

SUMMARY

The *aim* of the PhD thesis was to prove whether mutual induction of risky behaviors or social determination is responsible for the determination of multiple risk behaviors in adolescence.

Objectives: 1) To find out which is the most common risk behavior among alcohol use, smoking and drug use. 2) To investigate whether the most common risky behavior may induce other two and whether the influences of significant others can do the same for the all three risk behaviors. 3) To find out the mechanism of risky behavior determination in adolescents. To recommend changes in the design of preventive interventions.

Methods: A survey on 903 adolescents (response rate: 83.8%) was carried out by means of anonymous self-administered questionnaire (Sarav, 2010) about self-assessment of risk behavior of respondents and their significant other, social and situational pressure. The statistics were: descriptive statistics; Chi-square test; Fisher's exact test; OR and 95%CI; OR_{MH} and 95%CI_{MH}.

Results: As it was found that social alcohol use is the most common risky behavior, respondents were divided into three groups: nondrinkers (ND, n=279), social drinkers (SD, n=455) and regular drinkers (RD, n=169). They were compared and it was found out that: 1) behavioral coping was the most important factor for social influence on alcohol use and smoking, but only in case of consistent expression of behavioral models among significant others; 2) inconsistent model expression, social and situational pressure undergo interpretation by ND according to the viewpoint macrosocial norms, by RD - according to the viewpoint microsocial norms of adolescence and by SP - according to the viewpoint of both macro and microsocial norms..

Conclusions: Risky behavior in adolescence is socially determined and personally interpreted. Consistent behavioral models are usually copied by adolescents, as the theory of social learning predicted. Inconsistent models, as well as social and situational pressing, are interpreted by adolescents according to their intrapersonal norms. Three types of interpretation determine risky behavior in adolescence: normative (concerning decision about risky behavior), differentiated (concerning decision about the pattern of risky behavior), affective (concerning affective relations with the persons that express risk models). Depending on the referent standards adolescents may remain nondrinkers (if they follow the norms of society), regular drinkers (if they follow the norms of the youth groups and aspire to become its leaders) or social drinkers (if comply with both standards) and the magnitude of multiple risk behavior is associated positively with the compliance with norms of the youth groups. So the main goals of multiple risky behavior prevention should be: school-based prevention programs focusing on alternative leadership in adolescent groups through encouragement of personal development and individually based prevention programs using affective dependence between adolescents and their mothers or romantic partners.

Contributions:

It is proved that inconsistent parental behavioral models are not copied but interpreted by adolescents (a contribution to social learning theory). The interpretation may concern norms, models or beloved persons from the viewpoint of macrosocial or (and) microsocal integration.

The Sarov's method for research on risk behavior determination in adolescence was confirmed in the field of alcohol use and original improvements of the method were implemented to assess the importance of consistency between parental behavioral models and the situational pressure of the adolescent crowd.

Two new ideas about risk prevention are proposed: individual prevention based on affective dependence between adolescents and their mothers or romantic partners and school-based prevention programs by alternative leadership in adolescent groups through encouragement of personal development.